

što jedan deo ovih kapitalista može svoj sopstveni proizvod opet neposredno da upotrebi kao sredstvo za proizvodnju.

Uzmimo raniju šemu proste reprodukcije (knjiga II, gl. XX, II):

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000 \\ \text{II. } 2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000 \end{array} \right\} 9000$$

Po ovome potroše u II proizvođači i zemljovlasnici $500_{pr} + 500_v = 1000$ kao dohodak; ostaje da se naknadi 2000_p . Ovo potroše radnici, kapitalisti i primaoci rente klase I, čiji je dohodak $= 1000_{pr} + 1000_p = 2000$. Potrošeni proizvod klase II potroši klase I kao dohodak, a onaj deo dohotka klase I koji je predstavljen u nepotrošljivom proizvodu, potroši klase II kao postojani kapital. Ostaje, dakle, da se položi račun o 4000_p kod I. Ovo se naknađuje iz sopstvenog proizvoda klase I $= 6000$, ili bolje reći $= 6000 - 2000$, jer su ove 2000 već preobraćene u postojani kapital za II. Treba primetiti da su brojevi svakako uzeti proizvoljno, pa da se dakle i odnos između vrednosti dohotka klase I i vrednosti postojanog kapitala klase II čini proizvoljan. Ali je jasno da ukoliko proces reprodukcije teče normalno i pod inače neizmenjenim okolnostima, dakle ostavljajući po strani akumulaciju, suma vrednosti najamnine, profita i rente u klasi I mora da bude jednaka vrednosti postojanog dela kapitala klase II. Inače, ili klase II neće moći da nadoknadi svoj postojani kapital, ili klasa I neće moći da prevede svoj dohodak iz nepotrošljivog u potrošljiv oblik.

Prema tome, vrednost godišnjeg robnog proizvoda, sasvim kao i vrednost robnog proizvoda kakvog posebnog plasmana kapitala i kao vrednost svake pojedine robe, razdvaja se na dva sastavna dela vrednosti: sastavni deo A, koji naknađuje vrednost predujmljenog postojanog kapitala, i sastavni deo B, koji se predstavlja u obliku dohotka, kao najamnina, profit i renta. Ovaj poslednji sastavni deo vrednosti B utoči sačinjava suprotnost prema prvom A što ovaj, pri inače neizmenjenim okolnostima, 1) nikad ne uzima oblik dohotka, 2) uvek se vraća u obliku kapitala, i to postojanog kapitala. Ali je i drugi sastavni deo B opet u samom sebi protivstavljen. Profit i renta imaju s najamninom zajedničko to što sve troje sačinjavaju oblike dohotka. Uprkos tome, bitno su različiti po tome što se u profitu i renti predstavlja višak vrednosti, dakle neplaćeni rad, a u najamnini plaćeni. Onaj deo vrednosti proizvoda koji predstavlja izdatu najamninu, koji, dakle, naknađuje najamninu, i koji se pod našim pretpostavkama, gde se reprodukcija obavlja u istom razmeru i pod istim uslovima, ponovo pretvara u najamninu, pritiče natrag prvo kao promenljiv kapital, kao sastavni deo kapitala koji ima ponovo da se predujmi u reprodukciju. Ovaj sastavni deo funkcioniše dvostruko. On prvo postoji u obliku kapitala i kao takav se razmenjuje za radnu snagu. U radnikovoј ruci on se pretvara u dohodak koji radnik vuče iz prodaje svoje radne snage, preobraća se kao dohodak u životna sredstva i biva utrošen. Ovaj se dvostruki

proces pokazuje posredstvom novčanog prometa. Promenljivi kapital preduima se u novcu, isplaćuje se na najamninu. Ovo je njegova prva funkcija kao kapitala. On se razmenjuje za radnu snagu i pretvara u ispoljavanje ove radne snage, u rad. Ovo je proces za kapitalistu. A drugo: ovim novcem radnici kupuju jedan deo svog robnog proizvoda, merenog ovim novcem, i potroše ga kao dohodak. Ako zamislimo da nema novčanog prometa, onda je jedan deo radnikovog proizvoda u kapitalistovoј ruci u obliku postojećeg kapitala. Ovaj deo on predužuje kao kapital, daje ga radniku za novu radnu snagu, dok ga radnik troši kao dohodak neposredno ili putem razmene za druge robe. Dakle, onaj deo vrednosti proizvoda koji je kod reprodukcije određen da se pretvori u najamninu, u dohodak za radnike, teče prvo natrag u ruku kapitaliste u obliku kapitala, tačnije, promenljivog kapitala. To što on u ovom obliku pritiče natrag, predstavlja jedan bitan uslov da bi se rad stalno iznova reprodukovao kao najamni rad, sredstva za proizvodnju kao kapital, a sam proces proizvodnje kao kapitalistički proces.

Nećemo li da se zapletemo u beskorisne teškoće, onda moramo razlikovati bruto-prinos i čisti prinos od bruto-dohotka i čistog dohotka.

Bruto-prinos ili bruto-proizvod jeste ceo reprodukovani proizvod. Isključivši primjenjeni ali nepotrošeni deo stalnog kapitala, vrednost bruto-prinosa ili bruto-proizvoda jednak je vrednosti predujmljenog i u proizvodnji utrošenog kapitala, postojanog i promenljivog, plus višak vrednosti koji se cepa na profit i rentu. Ili, ako ne posmatramo proizvod pojedinačnog kapitala, već celokupnog društvenog kapitala, bruto-prinos jednak je materijalnim elementima koji sačinjavaju postojani i promenljivi kapital, plus materijalni elementi viška proizvoda u kojima se predstavljaju profit i renta.

Bruto-dohodak jeste onaj deo vrednosti i njime mereni deo bruto-proizvoda ili sirovog proizvoda koji preostaje po odbitku onog dela vrednosti i njime merenog dela proizvoda celokupne proizvodnje koji naknađuje predujmljeni i u proizvodnji utrošeni postojani kapital. Bruto-dohodak jednak je, dakle, najamnini (ili onom delu proizvoda koji ima namenu da opet postane radnikovim dohotkom) + profit + renta. Čisti dohodak jeste, naprotiv, višak vrednosti, pa otuda višak proizvoda, koji preostaje po odbitku najamnine, i koji dakle stvarno predstavlja višak vrednosti realizovan od kapitala koji ovaj ima da podeli sa zemljovlasnicima, i višak proizvoda koji je meren viškom vrednosti.

No mi smo videli da se vrednost svake pojedine robe i vrednost celog robnog proizvoda svakog pojedinačnog kapitala raspada na dva dela; jedan, koji samo naknađuje postojani kapital, i drugi, koji, mada se jedan odlomak od njega vraća kao promenljivi kapital, pa se dakle vraća i u *obliku* kapitala, ipak ima namenu da se sav pretvori u bruto-dohodak, i da uzme oblik najamnine, profita i rente, koji sabrani sačinjavaju bruto-dohodak. Zatim smo videli da ovo isto biva i u odnosu na vrednost celokupnog godišnjeg proizvoda društva. Neke razlike

između proizvoda pojedinačnog kapitaliste i društva ima samo toliko: posmatrano sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste, čisti dohodak razlikuje se od bruto-dohotka, jer ovaj uključuje najamninu, a onaj je isključuje. Posmatramo li dohodak celog društva, nacionalni dohodak sastoji se iz najamnine plus profit plus renta, dakle iz bruto-dohotka. Međutim je i ovo apstrakcija utoliko što se čitavo društvo, na osnovici kapitalističke proizvodnje, stavlja na kapitalističko stanovište, pa stoga kao čisti dohodak smatra samo dohodak koji se razdvaja na profit i rentu.

Nasuprot ovome, fantazija kao što je npr. ona g. Saya, da se sav prinos, celokupni bruto-proizvod, za jednu naciju svodi na čist prinos ili da se ne razlikuje od njega, dakle da s nacionalnog stanovišta ova razlika prestaje, samo je nužni i poslednji izraz one absurdne dogme koja se od A. Smith-a povlači čitavom političkom ekonomijom, da se vrednost roba u poslednjoj instanci cela raspada na dohodak, na najamninu, profit i rentu.⁵¹

Naravno, nije potreban baš nikakav napor da se, u slučaju svakog pojedinačnog kapitaliste, uvidi da se jedan deo njegovog proizvoda mora ponovo pretvoriti u kapital (i kad se ne uzme u obzir uvećanje reprodukcije ili akumulacije), i to ne samo u promenljivi kapital, koji je sam opet određen da se pretvori u dohodak za radnike, dakle u jedan oblik dohotka, nego i u postojani kapital, koji se nikad ne može pretvoriti u dohodak. To nam očigledno pokazuje i najjednostavnije posmatranje procesa proizvodnje. Teškoća počinje tek kad se proces proizvodnje posmatra kao celina. Okolnost što se vrednost celog onog dela proizvoda koji se troši kao dohodak, u obliku najamnine, profita i rente (pri čemu je sasvim svejedno da li se utroši individualno ili proizvodno), u analizi stvarno cela svodi na sumu vrednosti koju čine najamnina plus profit plus renta, dakle na ukupnu vrednost triju dohodaka, mada vrednost ovog dela proizvoda sadrži, isto kao i vrednost koja ne ulazi u dohodak, jedan deo vrednosti koji je = P,

⁵¹ Ricardo čini sledeću vrlo dobru opasku o besmislenom Sayu: »O čistom proizvodu i o bruto-proizvodu g. Say govori ovako: „Cela proizvedena vrednost jeste bruto-proizvod; ova je vrednost, kad se od nje odbiju troškovi proizvodnje, čisti proizvod.“ (Tom II, str. 491.) Tu, dakle, ne može biti čistog proizvoda, pošto se troškovi proizvodnje, prema g. Sayu, sastoje iz rente, najamnina i profita. Na strani 508. on kaže: „Vrednost nekog proizvoda, vrednost neke proizvodne usluge, vrednost troškova proizvodnje, sve su to slične vrednosti kad god se stvari puste da idu prirodnim tokom.“ Oduzmite jedno celo od jednog celog pa neće ostati ništa.« (Ricardo, *Principles*, gl. XXII, str. 512, primedba) — Uostalom, kao što ćemo videti kasnije, nije ni Ricardo nigde pobio pogrešnu Smith-ovu analizu robne cene, njeni svodenje na sumu vrednosti dohodaka. On o njoj ne vodi brigu i uzima je u svojim analizama kao tačnu utoliko što »apstrahuje« od postojjanog dela vrednosti roba. S vremenom na vreme i on se vraća na isto shvatanje.

jednak vrednosti u njima sadržanog postojanog kapitala, koji, dakle, prima facie ne može biti ograničen vrednošću dohotka: na jednoj strani praktično neporeciva činjenica, a na drugoj isto ovako nepobitna teoretska protivrečnost — ovu teškoću ekonomisti preskaču izjavom da robna vrednost samo prividno, sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste, sadrži i jedan deo vrednosti koji se razlikuje od onog dela koji postoji u obliku dohotka. Fraza da se jednome ispoljava kao dohodak ono što za drugoga sačinjava kapital, pošteduje od svakog daljeg razmišljanja. Kako se pri tome, kad se vrednost čitavog proizvoda dade utrošiti u obliku dohodaka, može naknaditi stari kapital; i kako vrednost proizvoda svakog pojedinog kapitala može biti jednak zbiru vrednosti triju dohodaka plus P, postojani kapital, a da sabrana suma vrednosti proizvoda svih kapitala bude jednak sumi vrednosti triju dohodaka plus 0, to se pri tome pokazuje naravno kao nerazrešiva zagonetka, pa se mora objasniti time da je analiza uopšte nesposobna da iznađe jednostavne elemente cene i da, naprotiv, mora ostati u pogrešnom krugu i zadovoljiti se produžavanjem rešenja do beskonačnosti. Tako da se ono što se ispoljava kao postojani kapital može rastvoriti u najamninu, profit i rentu, a da se međutim robne vrednosti u kojima se najamnina, profit, renta predstavljaju, opet sa svoje strane određuju najamninom, profitom i rentom, i tako dalje u beskonačnost.⁵²

Iz temelja netačna dogma da se vrednost roba u krajnjoj instanci dade rastvoriti u najamninu+profit+rentu izražava se i ovako da potrošač mora u poslednjoj instanci da plati celokupnu vrednost celokupnog proizvoda; ili i tako da novčani promet među proizvođačima i potrošačima mora u krajnjoj instanci biti jednak novčanom prometu

⁵² »U svakom društvu cena robe konačno se svodi na ovaj ili onaj ili na sva ova tri dela« (tj. najamninu, profit, rentu). »... Može izgledati da je potreban neki četvrti deo da bi se nadoknadio zakupnikov kapital ili da bi se nadoknadilo rabaćenje njegove radne stoke i drugih njegovih zemljoradničkih oruđa. Ali se mora uzeti u obzir da se cena ma kojeg zemljoradničkog oruđa, npr. kakvog radnog konja, i sama opet sastoji iz gornja tri dela: rente zemlje na kojoj je on odgajen, rada na njegovom negovanju i odgajivanju, i profita zakupnika koji predužuje jedno i drugo, rentu te zemlje i najamninu toga rada. Pa ma da zbog toga cena žita može naknaditi i cenu konja kao i troškove njegovog izdržavanja, ipak se sva cena još uvek rastvara, neposredno ili u poslednjoj instanci, u ista tri dela: rentu, rad« (hoće reći najamninu) »i profit«. (A. Smith⁽¹²³⁾.) Kasnije ćemo još pokazati kako sam A. Smith oseća protivrečnost i štuost ovog izbegavanja, jer i nije ništo drugo do izbegavanje kad nas šalje od Pontija do Pilata, mada nam nigde ne pokazuje stvarni plasman kapitala kod koga se cena proizvoda ultimativi^{1*} bez daljeg progressusa^{2*} bez ostatka rastvara u ova tri dela.

1* u poslednjoj instanci — 2* procesa

među samim proizvođačima (Tooke^[124]); postavke koje su sve isto tako pogrešne kao i načelo na kome počivaju.

Teškoće koje vode ovoj pogrešnoj i prima facie absurdnoj analizi jesu ukratko ove:

1. Nije shvaćen osnovni odnos postojanog i promenljivog kapitala, pa, dakle, ni priroda viška vrednosti, a s time ni čitava baza kapitalističkog procesa proizvodnje. Vrednost svakog delimičnog proizvoda kapitala, svake pojedine robe, uključuje jedan deo vrednosti = postojani kapital, jedan deo vrednosti = promenljivi kapital (pretvoren u najamninu za radnike) i jedan deo vrednosti = višak vrednosti (koji se kasnije podvaja u profit i rentu). Kako je, dakle, moguće da radnik svojom najamninom, kapitalista svojim profitom, a zemljovlasnik svojom rentom treba da kupi robe od kojih svaka sadrži ne samo jedan od ovih sastavnih delova, već sva tri, i kako je moguće da suma vrednosti najamnine, profita, rente, dakle triju izvora dohotka zajedno, treba da kupi robe koje ulaze u celokupnu potrošnju primalaca ovih dohodaka, robe, koje osim ova tri sastavna dela vrednosti sadrže još jedan suvišni sastavni deo vrednosti, naime postojani kapital? Kako to da jednom vrednošću od tri oni kupe vrednost od četiri?⁵³

⁵³ Svoju nesposobnost da ovo shvati izrazio je Proudhon u borniranoj formuli: *L'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit*^{1*}, jer se u njemu sadrži kamata koja pridolazi uz *prix-de revient*^{2*}.^[125] Ali kakvu mu lekciju daje g. Eugène Forcade? »Kad bi Proudonova misao bila tačna, ona ne bi samo pogodila profite kapitala, nego bi uništila samu mogućnost života industrije. Ako je radnik prisiljen da plati 100 za stvar za koju je dobio samo 80, ako najamnina može u nekom proizvodu da kupi samo onu vrednost koju je ona u nj unela, onda bi to bilo isto što i kazati da radnik ne može da otkupi ništa, da najamnina ne može ništa da plati. U stvari, u ceni koštanja ima uvek nešto više od radnikove najamnine, a u prodajnoj ceni nešto više nego profit preduzetnika, npr. cena sirovine, često plaćena inostranstvu. Proudhon je zaboravio stalni porast nacionalnog kapitala, on je zaboravio da se ovaj porast konstatiše za sve, kako za preduzetnike tako i za radnike«. (»Revue des deux Mondes«, 1848, tom 24, str. 998.) Ovde imamo optimizam buržoaske šupljoglavosti u obliku mudrosti koji joj najviše odgovara. Prvo g. Forcade misli da radnik ne bi mogao da živi ako osim vrednosti koju proizvede ne dobije još veću vrednost, dok bi, naprotiv, kapitalistički način proizvodnje bio nemoguć kad bi on stvarno dobijao vrednost koju proizvodi. Drugo, on pravilno uopštava teškoću koju je Proudhon izrazio samo s jednog ograničenog stanoviša. Cena robe ne sadrži samo suvišak preko najamnine nego i preko profita, naime postojani deo vrednosti. Dakle, ne bi po Proudhonovom rezonovanju mogao ni kapitalista da ponovo kupi robu svojim profitom. A kako Forcade rešava zagonetku? Besmislenom frazom – porastom kapitala. Dakle, postojani porast kapitala treba između ostalog da se konstatiše i u tome što analiza robne cene, koja je političkom ekonomistu nemoguća kod

^{1*} radnik ne može da otkupi svoj sopstveni proizvod – ^{2*} cenu koštanja

Mi smo analizu dali u knjizi II, odeljak III.

2. Nije shvaćeno na koji način rad, dodajući novu vrednost, održava staru vrednost u novom obliku ne proizvodeći iznova ovu vrednost.

3. Ne shvata se jedinstvo procesa reprodukcije kako se ono predstavlja, ne posmatrano sa stanovišta pojedinačnog kapitala već sa stanovišta celokupnog kapitala; teškoća kako proizvod u kome se realizuju najamnina i višak vrednosti, dakle cela vrednost koju je stvorio sav novi rad dodat u toku godine, može da nadoknadi svoj postojani deo vrednosti, a da se u isto vreme još može da rastvori u vrednost ograničenu samo dohocima; kako se, zatim, postojani kapital, istrošen u proizvodnji, može materijalno i po vrednosti nadoknaditi novim, mada se celokupna suma novododatoga rada ostvaruje samo u najamnini i višku vrednosti, i iscrpno se predstavlja u sumi vrednosti jednog i drugog. Upravo tu leži glavna teškoća, u analizi reprodukcije i odnosa njenih različitih sastavnih delova, kako po njihovom materijalnom karakteru tako i po njihovim odnosima vrednosti.

4. Ali još jedna dalja teškoća dolazi ovamo, i ona se još i povećava čim se različiti sastavni delovi viška vrednosti jave u obliku dohodata koji su među sobom nezavisni. Naime teškoća što se čvrste odredbe dohotka i kapitala razmenjuju i menjaju mesto, tako da se čini kao da su one samo relativne odredbe sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste a da se gube kad pogledom obuhvatimo celokupni proces proizvodnje. Na primer, dohodak radnikâ i kapitalistâ klase I, koja proizvodi postojani kapital, nadoknađuje u vrednosti i materiji postojani kapital kapitalistâ iz klase II, koja proizvodi sredstva potrošnje. Teškoća se, dakle, može izvrdati zamišljanjem da je ono što je za jednoga dohodak, za drugoga kapital, te da otuda ove odredbe nemaju nikakve veze sa stvarnom posebnošću sastavnih delova vrednosti robe. Zatim: robe koje su konačno odredene da sačinjavaju materijalne elemente utroška dohotka, dakle sredstva za potrošnju, prolaze u toku godine kroz različne stupnjeve, npr. vunena pređa, sukno. Na jednom stupnju sačinjavaju one deo postojanog kapitala, na drugom bivaju trošene individualno, dakle ulaze cele u dohodak. Može se, dakle, uobraziti sa A. Smith-om da je postojani kapital samo prividan elemenat robne vrednosti, koji u jedinstvu celine iščezava. Tako zatim dolazi do razmene promenljivog kapitala za dohodak. Radnik kupuje svojom najamninom onaj deo roba koji sačinjava njegov dohodak. Time u isti mah nadoknađuje kapitalisti novčani oblik promenljivog kapitala.

kapitala od 100, postaje izlišna kod kapitala od 10 000. Šta bi se kazalo o hemičaru koji bi na pitanje: Otkuda dolazi da zemljodelski proizvod sadrži više ugljenika nego zemlja? dao odgovor: To dolazi od postojanog porasta zemljišne proizvodnje. Dobra volja da se u buržoaskom svetu otkrije najbolji od svih mogućih svetova, zamenjuje u vulgarnoj ekonomiji svaku nužnost istinoljublja i težnje za naučnim istraživanjem.

Naposletku: jedan deo proizvoda koji sačinjavaju postojani kapital naknadjuju u naturi ili razmenom sami proizvođači postojanog kapitala; proces s kojim potrošači nemaju nikakva posla. Kad se to previdi, nastaje privid da dohodak potrošačâ naknaduje celi proizvod, pa, dakle, i postojani deo vrednosti.

5. Osim konfuzije koju izaziva pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje, nastaje još i jedna druga pretvaranjem viška vrednosti u različite oblike dohotka, koji su među sobom nezavisni i koji se odnose na različite posebne elemente proizvodnje, u profit i rentu. Zaboravlja se da su vrednosti robâ osnovica i da raspadanje ove robne vrednosti u posebne sastavne delove i dalje razvijanje ovih sastavnih delova vrednosti u oblike dohotka, njihovo pretvaranje u odnose različitih posednika različitih faktora proizvodnje prema ovim pojedinačnim sastavnim delovima vrednosti, njihova raspodela među ove posednike prema određenim kategorijama i titulama, baš ni u čemu ne menja odredbu vrednosti i sam njen zakon. Isto se tako zakon vrednosti ne menja ni okolnošću što izravnavanje profita, tj. raspodela celokupnog viška vrednosti među različite kapitale, i smetnje koje delimično (u apsolutnoj renti) zemljišna svojina stavlja na put ovom izravnanju, određuju odstupanje regulativnih prosečnih cena roba od njihovih individualnih vrednosti. Ovo opet pogađa samo dometak viška vrednosti na različite robne cene, ali ne ukida sam višak vrednosti ni celokupnu vrednost roba kao izvor ovih različitih sastavnih delova cene.

Ovo je quid pro quo koji razmatramo u idućoj glavi i koji je nužno u vezi s prividom kao da vrednost potiče iz svojih sopstvenih sastavnih delova. Naime, prvo različiti sastavni delovi vrednosti robe dobiju u dohocima samostalne oblike, pa se kao ovakvi dohoci dovode u odnos, umesto prema vrednosti robe kao njihovom izvoru, prema posebnim materijalnim elementima proizvodnje kao njihovim izvorima. Oni se stvarno odnose prema njima, ali ne kao sastavni delovi vrednosti već kao dohoci, kao sastavni delovi vrednosti koji pripadaju ovim određenim kategorijama agenata proizvodnje, radniku, kapitalisti, zemljovlasniku. Ali se sad može uobraziti da ovi sastavni delovi vrednosti, umesto da potiču iz rastavljanja robne vrednosti naprotiv nju svojim sastavljanjem tek stvaraju, pri čemu onda izlazi divan začarani krug da vrednost robe potiče iz sume vrednosti najamnine, profita i rente, a da je vrednost najamnine, profita i rente, sa svoje strane, opet određena vrednošću roba itd.⁵⁴

⁵⁴ »Opticajni kapital koji se upotrebljava na materijale, sirovine i gotove izradevine, i sam se sastoji iz roba čiju nužnu cenu sačinjavaju isti elementi; tako da bi, posmatrajući celokupnost roba u nekoj zemlji, bilo izlišno ponavljanje ako bi se ovaj deo opticajnog kapitala uvršćavao među elemente nužne cene (*du prix nécessaire*).« (Storch, *Cours d'économie politique*, II, str. 140.) — Pod ovim elementima opticajnog kapitala Storch razume (pošto mu je stalni kapital samo u

Pri normalnom stanju reprodukcije upotrebljava se na proizvodnju, pa otuda i na nadoknađivanje postojanog kapitala, samo jedan deo novododatog rada, naime baš onaj deo koji nadoknađuje postojani kapital utrošen na proizvodnju sredstava potrošnje, materijalnih elemenata dohodaka. Ovo se izravnava time što ovaj postojani deo klase II ne staje dodatnog rada. Ali postojani kapital, koji (kad posmatramo celokupni proces reprodukcije, u kome je, dakle, uključeno ono izravnanje klase I i II) nije proizvod novododatog rada, mada se ovaj proizvod bez njega ne bi dao napraviti, — taj postojani kapital, posmatran materijalno, izložen je za vreme procesa reprodukcije slučajnostima i opasnostima koje ga mogu desetkovati. (Zatim, on može, i kad se posmatra u pogledu vrednosti, izgubiti u vrednosti usled kakve promene u proizvodnoj snazi rada; ali se ovo odnosi samo na pojedinačnog kapitalistu.) Prema tome, jedan deo profita, dakle viška vrednosti, pa stoga i viška proizvoda, u kome se (u pogledu vrednosti) predstavlja samo novododat rad, služi kao fond osiguranja. Pri tome se u prirodi stvari ne menja ništa time da li se ovim fondom osiguranja upravlja kao

obliku izmenjeni optičajni) postojani deo vrednosti. »Istina je da se i radnikova najamnina, kao god i ovaj deo preduzetnikove dobiti koji se sastoji u najamnina, ako ih posmatramo kao deo životnih sredstava, takođe sastoji iz roba kupljenih po tekućoj ceni, i koje isto tako uključuju najamnine, rente od kapitala, zemljišne rente i preduzetničke dobiti... ova konstatacija služi samo tome da dokaže da je nužnu cenu nemoguće rastvoriti na njene najprostije elemente.« (Isto, primedba.) — Istina, u svojim *Considérations sur la nature du revenu national* (Paris 1824), u polemici protiv Saya, Storch uvida absurdnost u koju vodi pogrešna analiza robne vrednosti, analiza koja je rastvara na puke dohotke, i tačno izražava besmislenost ovih rezultata — ne sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste, već nacije — ali on sam ne ide ni koraka dalje u analizi *prix nécessaire*^{1*}, o kojoj u svom spisu *Cours* izjavljuje da je nemoguće rastvoriti je u njene stvarne elemente nego samo u jednom lažnom progresu u beskonačnost. »Jasno je da se vrednost godišnjeg proizvoda razdeljuje delom na kapital, a delom na profit i da svaki od ova dva dela vrednosti godišnjeg proizvoda redovno kupuje proizvode koji su naciji od potrebe, kako za održanje njenog kapitala tako i za obnavljanje njenog fonda potrošnje.« (Str. 134, 135.) »... Može li ona« (seljačka porodica koja radi samostalno) »stanovati u svojim ambarima ili štalama, jesti svoja semena i krmiva, odevati se od svoje radne stoke, zabavljati se svojim zemljoradničkim oruđima? Po tezi g. Saya trebalo bi odgovoriti potvrđno na sva ova pitanja.« (Str. 135, 136)... »Ako se dopusti da je dohodak nacije jednak njenom bruto-proizvodu, tj. da se od ovoga nema da odbije kapital, onda treba priznati i to da ona može neproizvodno utrošiti čitavu vrednost svog godišnjeg proizvoda ne čineći ni najmanju štetu svom budućem dohotku.« (Str. 147) »Proizvodi koji sačinjavaju kapital nacije nisu potrošljivi.« (Str. 150.)

^{1*} nužne cene

zasebnim poslom preko osiguravajućih društava ili ne. Ovo je jedini deo dohotka koji niti se troši kao takav niti pak nužno služi kao akumulacioni fond. Od slučaja zavisi da li on faktično služi kao takav, ili samo pokriva izostanak reprodukcije. Ovo je i jedini deo viška vrednosti i viška proizvoda, dakle viška rada, koji bi osim dela koji služi za akumulaciju, dakle za proširenje procesa reprodukcije, morao produžiti da postoji i posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje. Naravno da ovo pretpostavlja da deo koji neposredni proizvođači redovno potroše ne ostane ograničen na sadašnju minimalnu meru. Osim viška rada za one koji zbog starosti još ne mogu ili više ne mogu učestvovati u proizvodnji, otpao bi sav rad za izdržavanje onih koji ne rade. Ako zamislimo početak društva, onda još ne postoje proizvedena sredstva za proizvodnju, dakle neki postojani kapital čija vrednost ulazi u proizvod i koji se pri reprodukciji u istom razmeru mora da nadoknadi u naturi iz proizvoda, u meri koja je određena njegovom vrednošću. Ali tu priroda daje neposredno životna sredstva koja ne treba tek proizvesti. Stoga ona i divljaku, koji ima da zadovolji samo malo potreba, daje vremena ne da za novu proizvodnju upotrebi još nepostojeća sredstva za proizvodnju, nego da pored rada koji staje prisvajanje životnih sredstava datih od prirode pretvara druge prirodne proizvode u sredstva za proizvodnju, lûk, kameni nož, čamac itd. Ovaj proces kod divljaka, ako ga posmatramo samo sa materijalne strane, potpuno odgovara ponovnom pretvaranju viška rada u nov kapital. U akumulacionom procesu još se stalno vrši pretvaranje ovakvog proizvoda suvišnog rada u kapital; a okolnost što svaki nov kapital potiče iz profita, rente ili drugih oblika dohotka, tj. viška rada, dovodi do pogrešnog shvatanja da sva vrednost robâ potiče iz nekog dohotka. Naprotiv, ovo ponovno pretvaranje profita u kapital pokazuje pri bližoj analizi obrnuto: da dodatni rad — koji se uvek predstavlja u obliku dohotka — ne služi održanju odnosno reprodukciji stare kapital-vrednosti, nego, ukoliko se ne utroši kao dohodak, stvaranju novog suvišnog kapitala.

Sva teškoća proizlazi otuda što se svaki novododati rad, ukoliko se vrednost koju on stvara ne rastvara u najamninu, ispoljava kao profit — shvaćen ovde kao oblik viška vrednosti uopšte — tj. kao vrednost koja kapitalistu nije ništa stala, pa mu dakle sigurno nema ni da nadoknadi ništa predujmljeno, nikakav kapital. Zbog toga ova vrednost postoji u obliku raspoloživog, dodatnog bogatstva, ukratko, sa stanovišta individualnog kapitaliste, u obliku njegovog dohotka. Ali se ova novostvorenna vrednost može potrošiti i proizvodno i individualno, i kao kapital i kao dohodak. Delom se već po svom prirodnom obliku mora proizvodno trošiti. Jasno je, dakle, da godišnje dodavani rad stvara kapital kao god i dohodak; a ovo se pokazuje i u procesu akumulacije. Ali onaj deo radne snage koji se upotrebljava za stvaranje novog kapitala (dakle, po analogiji, onaj deo radnog dana koji divljak upotrebljava ne da bi prisvojio hranu već da bi izradio alat kojim hranu prisvaja) postaje nevidljiv time što se celi proizvod viška rada pre svega predstavlja u

obliku profita; a to je odredba koja u stvari nema nikakve veze sa samim ovim viškom proizvoda, već se odnosi samo na privatni odnos kapitaliste prema višku vrednosti koji on inkasira. Doista se višak vrednosti koji radnik stvara raspada u dohodak i kapital, tj. u sredstva potrošnje i dodatna sredstva za proizvodnju. Ali novododati rad ne reprodukuje, u pogledu vrednosti, stari postojani kapital preuzet iz prošle godine (ostavljući po strani onaj deo koji je oštećen, dakle protanto uništen, dakle ukoliko ne mora da bude reprodukovani, a ovakvi poremećaji procesa reprodukcije spadaju u osiguranje).

Zatim, mi vidimo da je jedan deo novododatog rada stalno apsorbovan u reprodukciji i nadoknadivanju istrošenog postojanog kapitala, mada se ovaj novododati rad rastvara samo u dohotke, najamninu, profit i rentu. Ali se kod ovoga previđa 1) da jedan deo vrednosti proizvoda ovog rada *nije* proizvod ovog novododatog rada, već zatečeni i utrošeni postojani kapital; da se, otuda, deo proizvoda, u kome se predstavlja ovaj deo vrednosti i ne pretvara u dohodak, nego u naturi nadoknađuje sredstva za proizvodnju ovog postojanog kapitala; 2) da se deo vrednosti u kome se ovaj novododati rad stvarno predstavlja ne troši u naturi kao dohodak, nego da nadoknađuje postojani kapital u jednoj drugoj oblasti, gde je preveden u takav prirodni oblik u kome se može utrošiti kao dohodak, ali koji opet sa svoje strane nije isključivi proizvod novododatog rada.

Ukoliko se reprodukcija obavlja u neizmenjenom razmeru, mora se svaki utrošeni elemenat postojanog kapitala, ako ne u količini i obliku, ipak po delotvornosti, nadoknaditi u naturi novim primerkom odgovarajuće vrste. Ostane li proizvodna snaga rada ista, onda ova naturalna nadoknada uključuje nadoknadu iste vrednosti koju je imao postojani kapital u svom starom obliku. Ali ako se proizvodna snaga rada poveća, tako da se isti materijalni elementi mogu da reprodukuju s manje rada, onda može manji deo vrednosti proizvoda da potpuno nadoknadi u naturi postojani deo. Onda suvišak može da služi za obrazovanje novog dodatnog kapitala, ili se može jednom većem delu proizvoda dati oblik sredstava potrošnje, ili se višak rada može smanjiti. Ako, naprotiv, proizvodna snaga rada opadne, onda u nadoknadu starog kapitala mora ući veći deo proizvoda; višak proizvoda biva manji.

Preobraćanje profita, ili uopšte kojeg god oblika viška vrednosti, u kapital pokazuje — ako ne uzmemu u obzir istorijski određen ekonomski oblik i posmatramo ga samo kao jednostavno stvaranje novih sredstava za proizvodnju — da se još uvek nastavlja stanje u kome radnik, pored rada za sticanje neposrednih životnih sredstava, primenjuje rad i za proizvođenje sredstava za proizvodnju. Pretvaranje profita u kapital znači samo primenjivanje jednog dela suvišnog rada radi pravljenja novih, dodatnih sredstava za proizvodnju. Što se ovo zbiva u obliku pretvaranja profita u kapital, znači samo to da dodatnim radom ne raspolaže radnik nego kapitalista. Što ovaj suvišni rad mora

prvo da prođe kroz stadijum u kome se ispoljava kao dohodak (dok se npr. kod divljaka ispoljava kao suvišni rad neposredno upravljen na proizvodnju sredstava za proizvodnju), znači samo to da ovaj rad, ili njegov proizvod, prisvaja ne-radnik. A ono što se stvarno pretvara u kapital, nije profit kao takav. Pretvaranje viška vrednosti u kapital znači samo to da kapitalista ne troši višak vrednosti i višak proizvoda individualno kao dohodak. Ono što se ovako stvarno pretvara jeste vrednost, opredmećeni rad, odnosno proizvod u kome se ova vrednost neposredno predstavlja, ili za koji se razmeni pošto se prvo pretvori u novac. I onda kada se profit preobraća u kapital, ovaj određeni oblik viška vrednosti, profit, ne sačinjava izvor novog kapitala. Tu se višak vrednosti samo pretvara iz jednog oblika u drugi. Ali ga kapitalom ne čini ovo menjanje oblika. Ono što sad funkcioniše kao kapital, to je roba i njena vrednost. A što vrednost robe nije plaćena — a samo time ona postaje viškom vrednosti — nema nikakvog značaja za opredmećenje rada, za samu vrednost.

Nesporazum se izražava u različitim oblicima. Na primer, da robe iz kojih se sastoji postojani kapital takođe sadrže elemente najamnine, profita i rente. Ili pak, da što za jednog predstavlja dohodak, za drugoga predstavlja kapital, pa su zbog toga ovo čisto subjektivni odnosi. Tako prelčeva pređa sadrži jedan deo vrednosti koji za njega predstavlja profit. Ako, dakle, tkač kupi pređu, on realizuje prelčev profit, ali je za njega samog ova pređa samo deo njegovog postojanog kapitala.

Osim onoga što je već ranije izloženo o odnosu dohotka i kapitala, imamo ovde da primetimo: uzevši u obzir vrednost, ono što s pređom ulazi u tkačev kapital kao sastavni deo jeste vrednost pređe. Kako su se delovi ove vrednosti bili rastvorili za samog prelca u kapital i dohodak, drugim rečima u plaćeni i neplaćeni rad, potpuno je sve jedno za određenje vrednosti same robe (izuzev modifikacija putem prosečnog profita). U pozadini ovoga uvek se skriva predstava da je profit, uopšte višak vrednosti, suvišak preko vrednosti robe koji se pravi samo dometanjem, međusobnom prevarom, putem dobiti pri prodaji. Plaćajući cenu proizvodnje, ili i vrednost robe, plaćaju se naravno, i oni sastavni delovi vrednosti robe koji se za njenog prodavca predstavljaju u obliku dohotka. Razume se da ovde nije reč o monopolskim cenama.

Drugo, sasvim je tačno da se sastavni delovi robe iz kojih se sastoji postojani kapital mogu kao svaka druga robna vrednost svesti na delove vrednosti koji su se za proizvođača i za vlasnike sredstava za proizvodnju rastvarali u najamninu, profit i rentu. Ovo je samo kapitalistički izražajni oblik činjenice da je svaka robna vrednost samo mera društveno potrebnog rada sadržanog u nekoj robi. Ali smo već u I knjizi pokazali da ovo nikako ne sprečava da se robni proizvod svakoga kapitala raspada na odvojene delove, od kojih jedan predstavlja isključivo postojani deo kapitala, drugi promenljivi deo kapitala, a treći samo višak vrednosti.

Storch izražava mišljenje i mnogih drugih kad kaže:

»Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire.«^{1*} (*Considérations sur la nature du revenu national*, str. 19.)

Prvo, pogrešna je apstrakcija smatrati naciju čiji način proizvodnje počiva na vrednosti i koja je, dalje, kapitalistički organizovana, kao organizovanu celinu koja radi samo za nacionalne potrebe.

Drugo, posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, a sa zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrednosti predominantno u tome smislu što regulisanje radnog vremena i podela društvenog rada među različne grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji no ikada.

^{1*} »U političkoj ekonomiji treba proizvode sposobne za prodaju, koji sačinjavaju nacionalni dohodak, posmatrati na dva različita načina; u odnosu na individue kao vrednosti, a u odnosu na naciju kao dobra; jer se dohodak nacije ne ceni kao dohodak individue po vrednosti, već po njegovoj korisnosti ili prema potrebama koje on može da zadovolji.«

GLAVA PEDESETA

Privid konkurencije

Mi smo već pokazali da se vrednost roba, ili cena proizvodnje koju reguliše njihova ukupna vrednost, rastvara u:

1. Deo vrednosti koji nadoknađuje postojani kapital, ili koji predstavlja ranije minuli rad koji je pri proizvodnji robe bio utrošen u obliku sredstava za proizvodnju; jednom reči, vrednost ili cenu s kojom su ova sredstva za proizvodnju ušla u proces proizvodnje robe. Mi ovde nikad ne govorimo o pojedinačnoj robi, već o robnom kapitalu, tj. o obliku u kome se proizvod kapitala predstavlja u nekom određenom razdoblju, npr. godišnje, i od kojega pojedinačna roba sačinjava samo jedan elemenat, koji se, uostalom, po svojoj vrednosti, analogno raspada u iste sastavne delove.

2. Deo vrednosti promenljivog kapitala, koji meri dohodak radnika i za ovoga se pretvara u najamninu; koju je najamninu, dakle, radnik reprodukovao u ovom promenljivom delu vrednosti; ukratko, deo vrednosti u kome se predstavlja plaćeni deo rada, koji je u proizvodnji robe novododat prvom, postojanom delu.

3. Višak vrednosti, tj. onaj deo vrednosti robnog proizvoda u kome se predstavlja neplaćeni rad ili višak rada. Ovaj poslednji deo vrednosti opet uzima samostalne oblike koji su u isti mah oblici dohotka: oblike profita kapitala (kamata kapitala kao takvog i preduzetnička dobit kapitala kao aktivnog kapitala) i zemljišne rente koja pripada vlasniku zemlje koja sudeluje u procesu proizvodnje. Sastavni delovi 2) i 3), tj. onaj sastavni deo vrednosti koji uvek uzima oblike dohotka najamnine (ovo uvek samo pošto je prethodno prošao kroz oblike promenljivog kapitala), profita i rente, razlikuje se od postoјanog sastavnog dela 1) time što se u njega rastvara cela vrednost u kojoj se opredmećuje novi rad koji je dodat onom postojanom delu, sredstvima za proizvodnju robe. Ako sad ostavimo po strani postojani deo vrednosti, onda je pravilno kazati da se vrednost robe, ukoliko ona, dakle, predstavlja novododati rad, stalno rastvara u tri dela koji sačinjavaju tri oblika dohotka: u najamninu, profit i rentu⁵⁵, kod kojih

⁵⁵ Pri rastavljanju vrednosti koja je dodata postojanom delu kapitala u najamninu, profit, zemljišnu rentu, po sebi se razume da su ovo delovi vrednosti.

se respektivne veličine vrednosti, tj. alikvotni delovi koje oni sačinjavaju od celokupne vrednosti, određuju različitim, posebnim specifičnim ranije izloženim zakonima. Ali bi bilo pogrešno kazati obrnuto da vrednost najamnine, stopa profita i stopa rente sačinjavaju samostalne konstitutivne elemente vrednosti, iz čijeg sastavljanja proističe vrednost robe, ostavljajući po strani postojani sastavni deo; drugim rečima, bilo bi pogrešno kazati da oni sačinjavaju komponirajuće sastavne delove robne vrednosti ili cene proizvodnje.⁵⁶

Odmah se uviđa u čemu je razlika.

Uzmimo da je vrednost proizvoda nekog kapitala od $500 = 400_p + 100_{pr} + 150_v = 650$; neka se zatim 150_v raspada na 75 profita + 75 rente. Zatim ćemo, da bismo izbegli beskorisne teškoće, uzeti da je ovaj kapital srednjeg sastava, tako da se njegova cena proizvodnje podudara s njegovom vrednošću; a do ovog podudaranja dolazi uvek kad god se proizvod ovog pojedinačnog kapitala može da posmatra kao proizvod jednog dela celokupnog kapitala, dela koji odgovara njegovoj veličini.

Merena promenljivim kapitalom, najamnina sačinjava ovde 20% od predujmljenog kapitala; višak vrednosti, sračunat na celokupni kapital, 30%, naime 15% profita i 15% rente. Celokupni sastavni deo vrednosti robe, u kome se opredmećuje novododati rad, jednak je $100_{pr} + 150_v = 250$. Njegova je veličina nezavisna od njegovog raspadanja u najamninu, profit i rentu. Iz međusobnog odnosa ovih delova vidimo da je radna snaga, koja je bila plaćena sa 100 u novcu, recimo 100£, pružila količinu rada koja se predstavlja u količini novca od 250£. Iz ovoga vidimo da je radnik obavio za $1\frac{1}{2}$ put više viška rada negoli rada za samog sebe. Ako je radni dan bio = 10 časova, onda je on radio

Oni se, naravno, mogu zamisliti i kao da postoje u neposrednom proizvodu u kome se ova vrednost predstavlja, tj. u neposrednom proizvodu koji su radnici i kapitalisti proizveli u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje, npr. u predenu, dakle u pređi. Ali se stvarno oni u ovom proizvodu ne predstavljaju ni više ni manje nego u kojoj god drugoj robi, u kome god drugom sastavnom delu materijalnog bogatstva iste vrednosti. A u praksi se najamnina i plaća u novcu, dakle u čistom izrazu vrednosti; isto tako kamata i renta. Za kapitalistu je pretvaranje njegovog proizvoda u čisti izraz vrednosti doista veoma važno; pri samoj raspodeli ono je već prepostavljeno. Da li se iste vrednosti ponovo pretvaraju u isti proizvod, istu robu, iz čije su proizvodnje potekle, da li radnik otkupljuje natrag jedan deo proizvoda koji je on neposredno proizveo ili kupuje proizvod drugog ili drukčijeg rada, nema sa samom stvari nikakva posla. Gospodin Rodbertus se potpuno beskorisno žesti oko ove stvari.

⁵⁶ »Biće dovoljno ako se primeti da je isto opšte pravilo koje reguliše vrednost sirovog proizvoda i fabričke robe primenljivo i na metale; pošto njihova vrednost ne zavisi od stope profita, niti od stope najamnine, niti od rente plaćane za rudnike, već od celokupne količine rada potrebnog da se metal dobije i donese na tržište.« (Ricardo, *Principles etc.*, gl. III, str. 77.)

4 časa za sebe, a 6 za kapitalistu. Zbog toga se rad radnika kojima je plaćeno 100£ predstavlja u novčanoj vrednosti od 250£. Osim ove vrednosti od 250£ nemaju radnik i kapitalista, kapitalista i zemljovlasnik šta da podele među sobom. To je celokupna nova vrednost koja je dodata vrednosti sredstava za proizvodnju od 400. Zbog toga robna vrednost od 250, koja je ovako proizvedena i određena količinom rada koja je u njoj opredmećena, čini granicu za dividende koje iz ove vrednosti mogu da vuku radnik, kapitalista i zemljovlasnik u obliku dohotka, najamnine, profita i rente.

Uzmimo da je neki kapital iste organske kompozicije, tj. istog odnosa primenjene žive radne snage prema pokrenutom postojanom kapitalu, prisiljen da za istu radnu snagu koja pokreće postojani kapital od 400 plati 150£ umesto 100; uzmimo zatim, da se i višak vrednosti deli u drukčijim odnosima na profit i rentu. Pošto je pretpostavljeno da promenljivi kapital od 150£ pokreće istu masu rada kao ranije promenljivi kapital od 100, to bi novoproizvedena vrednost kao i ranije bila = 250, a vrednost celokupnog proizvoda kao ranije = 650, ali bismo imali $400_p + 150_{pr} + 100_v$; a ovih 100_v cepalo bi se recimo na 45 profita plus 55 rente. Proporcija u kojoj bi se celokupna novoproizvedena vrednost razdeljivala na najamninu, profit i rentu bila bi sasvim drukčija; isto bi tako veličina predujmljenog celokupnog kapitala bila drukčija, mada pokreće samo istu celokupnu masu rada. Najamnina bi iznosila $27\frac{3}{11}\%$, profit $8\frac{2}{11}\%$, renta 10% na predujmljeni kapital; celokupni višak vrednosti, dakle, nešto preko 18%.

Usled povišenja najamnine promenio bi se neplaćeni deo celokupnog rada, a s time i višak vrednosti. Radnik bi u 10-časovnom radnom danu radio 6 časova za sebe, a samo 4 za kapitalistu. I odnosi profita i rente bili bi drukčiji, smanjeni višak vrednosti bio bi razdeljen između kapitaliste i zemljovlasnika u izmenjenom odnosu. Naposletku, pošto je vrednost postojanog kapitala ostala neizmenjena, a uvećala se vrednost predujmljenog promenljivog kapitala, izrazio bi se smanjeni višak vrednosti u jednoj još više smanjenoj stopi bruto-profita, pod kojom ovde razumemo odnos celokupnog viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu.

Promena u vrednosti najamnine, u stopi profita, u stopi rente, mogla bi se, pa kakvo god bilo dejstvo zakona koji regulišu odnos ovih delova, kretati samo u granicama koje postavlja novostvorena robna vrednost od 250. Izuzetka bi bilo samo ako bi renta počivala na nekoj monopolskoj ceni. Ovo ne bi zakon ni u čemu izmenilo već bi samo komplikovalo proučavanje. Jer ako bismo u ovome slučaju posmatrali samo sam proizvod, bila bi različita samo podela viška vrednosti; ako bismo pak posmatrali njegovu relativnu vrednost prema drugim robama, imali bismo samo tu različnost da je jedan deo viška vrednosti prenet sa njih na ovu specifičnu robu.

Da rekapituliramo:

	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Nova vrednost</i>	<i>Stopa viška vrednosti</i>	<i>Stopa bruto-profita</i>
Prvi slučaj:	$400_p + 100_{pr} + 150_v = 650$	250	150%	30%
Drugi slučaj:	$400_p + 150_{pr} + 100_v = 650$	250	66 $\frac{2}{3}$ %	18 $\frac{2}{11}$ %

Prvo, višak vrednosti pada za jednu trećinu svog ranijeg iznosa, od 150 na 100. Profitna stopa pada za nešto preko trećine, od 30% na 18%, jer smanjeni višak vrednosti valja računati na uvećan celokupni predujmljeni kapital. Ali ona nikako ne pada u istoj srazmeri kao stopa viška vrednosti. Ova pada od $\frac{150}{100}$ na $\frac{100}{150}$, dakle od 150% na 66 $\frac{2}{3}$ %, dok profitna stopa pada samo od $\frac{150}{500}$ na $\frac{100}{550}$ ili od 30% na 18 $\frac{2}{11}$ %. Profitna stopa, dakle, pada srazmerno više od mase viška vrednosti, ali manje od stope viška vrednosti. Zatim se pokazuje da i vrednosti i mase proizvoda ostaju iste ako se produži primenjivati ista masa rada, mada se predujmljeni kapital uvećao usled povećanja njegovog promenljivog sastavnog dela. Na svaki način, kapitalista koji bi otpočeo nov posao kako bi osetio ovo uvećanje predujmljenog kapitala. Ali ako imamo u vidu celinu reprodukcije, uvećanje promenljivog kapitala znači samo to da se od nove vrednosti stvorene novododatim radom veći deo pretvara u najamninu, pa zato pre svega u promenljiv kapital umesto u višak vrednosti i višak proizvoda. Vrednost proizvoda, dakle, ostaje ista, jer je ona, s jedne strane, ograničena postojanjem kapital-vrednošću = 400, a s druge strane, brojem 250, u kome se predstavlja novododati rad. Oboje je pak ostalo nepromenjeno. Ovaj bi proizvod, ukoliko bi on sam opet ušao u postojani kapital, predstavljao kao i ranije u istoj veličini vrednosti jednaku masu upotrebe vrednosti; dakle, ista masa elemenata postojanog kapitala zadržala bi istu vrednost. Drukčije bi stvar stajala kad bi se najamnina popela, ne zato što bi radnik dobio veći deo od svog sopstvenog rada, nego kad bi on dobijao veći deo od svog sopstvenog rada zato što se smanjila proizvodnost rada. U ovom bi slučaju celokupna vrednost u kojoj se predstavlja isti rad, plaćeni plus neplaćeni, ostao isti, ali bi se masa proizvoda u kojoj bi se predstavljala ova masa rada smanjila, dakle bi se popela cena svakog alikvotnog dela proizvoda, jer bi svaki deo predstavljao više rada. Povišena najamnina od 150 ne bi predstavljala više proizvoda nego ranije najamnina od 100; smanjeni višak vrednosti od 100 predstavlja bi još samo $\frac{2}{3}$ ranijeg proizvoda, 66 $\frac{2}{3}$ % od mase upotrebnih vrednosti koje su se ranije predstavljale u 100. U ovom bi slučaju poskupeo i postojani kapital, ukoliko bi ovaj proizvod ušao u nj. Ali to ne bi došlo kao posledica povišenja najamnine, već bi povišenje najamnine bilo posledica poskupljenja robe i posledica smanjene proizvodnosti iste količine rada. Ovde nastaje privid kao da je povišenje najamnine poskupelo proizvod; ali

ono nije uzrok, već je posledica promene vrednosti robe usled smanjene proizvodnosti rada.

Nasuprot tome, ako bi se pri inače jednakim okolnostima, kada se dakle ista primenjena količina rada i dalje predstavlja u 250 kao pre, popela ili pala vrednost sredstava za proizvodnju koja ona primenjuje, onda bi se vrednost iste mase proizvoda popela ili pala za istu veličinu. $450_p + 100_{pr} + 150_v$ daje vrednost proizvoda = 700 ; naprotiv, $350_p + 100_{pr} + 150_v$ za vrednost iste mase proizvoda samo 600 , prema ranijim 650 . Kad, dakle, raste ili se smanjuje predujmljeni kapital koji pokreće istu količinu rada, onda se penje ili pada vrednost proizvoda pri inače jednakim uslovima, ako uvećanje ili opadanje predujmljenog kapitala potiče iz kakve promene veličine vrednosti postoјanog dela kapitala. Naprotiv će ona ostati nepromenjena ako uvećanje ili smanjenje predujmljenog kapitala potiče iz promenjene veličine vrednosti promenljivog dela kapitala pri nepromjenjenoj proizvodnoj snazi rada. Kod postojanog kapitala nije uvećanje ili smanjenje njegove vrednosti kompenzirano nikakvim suprotnim kretanjem. Kod promenljivog kapitala, pod pretpostavkom da se proizvodnost rada ne menja, uvećanje ili smanjenje njegove vrednosti kompenzira se obrnutim kretanjem na strani viška vrednosti, tako da vrednost promenljivog kapitala plus višak vrednosti, dakle nova vrednost koja je radom dodata sredstvima za proizvodnju i predstavljena u proizvodu, ostaje nepromenjena.

Ako je pak uvećanje ili smanjenje vrednosti promenljivog kapitala ili najamnine posledica poskupljenja ili sniženja cene roba, tj. smanjenja ili uvećanja proizvodnosti rada primenjenog u ovom plasmanu kapitala, onda to utiče na vrednost proizvoda. Ali tu penjanje ili padanje najamnine nije uzrok već samo posledica.

Ako bi, naprotiv, u gornjem primeru, pri nepromjenjenom postojanom kapitalu = 400_p , promena od $100_{pr} + 150_v$ na $150_{pr} + 100_v$, dakle penjanje promenljivog kapitala, bila posledica smanjenja proizvodne snage rada, ne u ovoj posebnoj grani, npr. predenu pamuka, nego recimo u poljoprivredi, koja pruža radnikova životna sredstva, dakle posledica poskupljenja ovih životnih sredstava, onda bi vrednost proizvoda ostala nepromenjena. Vrednost od 650 predstavljala bi se kao i ranije u istoj masi pamučne pređe.

Iz izloženoga izlazi dalje: ako smanjenje u predujmu postojanog kapitala usled ekonomije itd. nastupi u granama proizvodnje čiji proizvodi ulaze u potrošnju radnika, onda bi to, jednako kao i direktno uvećanje proizvodnosti samog primenjenog rada, moglo da dovede do smanjenja najamnine, jer bi dovelo do pojevtinjenja radnikovih životnih sredstava, a otuda do porasta viška vrednosti; tako da bi profitna stopa ovde porasla iz dvostrukog razloga, naime s jedne strane zato što se vrednost postojanog kapitala smanjuje, a s druge strane zato što se višak vrednosti uvećava. Pri našem razmatranju pretvaranja viška vrednosti u profit mi smo bili uzeli da najamnina ne pada već

da ostaje postojana, jer smo tamo imali da ispitujemo kolebanja profitne stope nezavisno od promena stope viška vrednosti. Osim toga, zakoni koji su tamo razvijeni jesu opšti, pa važe i za plasmane kapitala čiji proizvodi ne ulaze u radnikovu potrošnju, kod kojih su, dakle, promene u vrednosti proizvoda bez uticaja na najamninu.

Prema tome, podvajanje i rastvaranje nove vrednosti koja se novododatim radom godišnje dodaje sredstvima za proizvodnju ili postojanom delu kapitala, u različite oblike dohotka, najamninu, profit, rentu, ne menja ni u čemu granice same vrednosti, sumu vrednosti koja se razdeljuje među ove različite kategorije; kao god što ni neka promena u međusobnom odnosu ovih pojedinačnih delova ne može da promeni njihov zbir, ovu datu veličinu vrednosti. Dati broj 100 ostaje uvek isti, bilo da se rastavi na $50+50$, ili na $20+70+10$, ili na $40+30+30$. Onaj deo vrednosti proizvoda koji se raspada u ove dohotke određen je kao god i postojani deo vrednosti kapitala vrednošću roba, tj. količinom rada koja je u datom slučaju u njima opredmećena. Dakle je prvo data masa vrednosti roba koja se razdeljuje u najamninu, profit i rentu; dakle absolutna granica sume komada vrednosti ovih roba. Drugo, što se tiče samih posebnih kategorija, njihove su prosečne i regulativne granice takođe date. Pri ovom njihovom ograničavanju, najamnina sačinjava osnovicu. U jednome pravcu, ona je regulisana jednim prirodnim zakonom; njeni minimalni granici data je fizičkim minimumom životnih sredstava koji radnik mora da primi da bi svoju radnu snagu održao i reprodukovao; dakle nekom određenom količinom roba. Vrednost ovih roba određena je radnim vremenom koje iziskuje njihova reprodukcija; dakle delom novog rada koji je dodat sredstvima za proizvodnju, ili i radnog dana koji je radniku potreban da proizvede i reprodukuje neki ekvivalent za vrednost ovih nužnih životnih sredstava. Ako su npr. njegova prosečna dnevna životna sredstva po vrednosti = 6 časova prosečnog rada, onda on mora prosečno 6 časova svoga dnevnog rada da radi za samog sebe. Stvarna vrednost njegove radne snage odstupa od ovog fizičkog minimuma; ona je različita već prema klimi i stanju društvenog razvitka; ona ne zavisi samo od fizičkih nego i od istorijski razvijenih društvenih potreba, koje postaju drugom prirodnom. Ali je u svakoj zemlji u nekom datom periodu ova regulativna prosečna najamnina data veličina. Vrednost svih ostalih dohodatak ima na taj način granicu. Ona je uvek jednaka vrednosti u kojoj se utelovljava celokupni radni dan (koji se ovde podudara s prosečnim radnim danom, pošto obuhvata celokupnu masu rada pokretanu celokupnim društvenim kapitalom), minus onaj njegov deo koji se utelovljava u najamnini. Njeni je granici, dakle, data granicom vrednosti u kojoj se izražava neplaćeni rad, tj. količinom ovog neplaćenog rada. Dok deo radnog dana koji je radniku potreban za reprodukovanje vrednosti

njegove najamnine ima svoju poslednju granicu u fizičkom minimumu njegove najamnine, drugi deo radnog dana, u kome se predstavlja njegov višak rada, pa dakle i deo vrednosti koji izražava višak vrednosti, ima svoju granicu u fizičkom maksimumu radnog dana, tj. u celokupnoj količini dnevnog radnog vremena koju radnik uz održavanje i reprodukovanje svoje radne snage uopšte može dati. Pošto se pri ovom sadašnjem razmatranju radi o raspodeli vrednosti u kojoj se predstavio celokupni novi rad dodat preko godine, može se ovde radni dan smatrati kao postojana veličina, pa je kao takav i pretpostavljen, ma koliko on mnogo ili malo odstupao od svog fizičkog maksimuma. Prema tome je apsolutna granica onog dela vrednosti koji sačinjava višak vrednosti i koji se rastvara u profit i zemljišnu rentu, data; ona je određena suviškom neplaćenog dela radnog dana preko plaćenoga, dakle onim delom vrednosti celokupnog proizvoda u kome se ovaj višak rada realizuje. Ako ovaj višak vrednosti, ovako određen u svojim granicama i sračunat na celokupni predujmljeni kapital, nazovemo, kako sam ja to uradio, profitom, onda je ovaj profit, posmatran u svojoj apsolutnoj veličini, jednak višku vrednosti, pa je dakle u svojim granicama isto tako zakonito određen kao i ovaj. Visina profitne stope, pak, takođe je veličina zatvorena u izvesne granice koje su određene vrednošću roba. Ona je odnos celokupnog viška vrednosti prema celokupnom društvenom kapitalu koji je predujmljen u proizvodnju. Ako je kapital = 500 (ako hoćete miliona), a višak vrednosti = 100, onda 20% čine apsolutnu granicu profitne stope. Raspodela društvenog profita, po merilu ove stope, među kapitale plasirane u različne oblasti proizvodnje, stvara cene proizvodnje koje odstupaju od vrednosti roba i koje su stvarno regulativne prosečne tržišne cene. Ali ovo odstupanje ne ukida ni određivanje cena vrednostima, niti zakonske granice profita. Umesto da vrednost neke robe bude jednaka kapitalu koji je u nju utrošen plus višak vrednosti koji se u njoj nalazi, sada je njena cena proizvodnje jednaka kapitalu k koji je u nju utrošen plus višak vrednosti koji na nju otpada usled opšte profitne stope, dakle npr. 20% na kapital koji je predujmljen u njenu proizvodnju, kako utrošeni tako i samo primjenjeni. Ali sam ovaj do-metak od 20% određen je viškom vrednosti koji je proizveo celokupni društveni kapital i njegovim odnosom prema vrednosti kapitala; zato on i jeste 20% a ne 10 ili 100. Pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje, dakle, ne ukida granice profita, već samo menja njegovu raspodelu među različite posebne kapitale iz kojih se sastoji društveni kapital, razdeljuje ga među njih ravnomerno, srazmerno tome kakve delove vrednosti oni sačinjavaju od ovog celokupnog kapitala. Tržišne cene penju se i padaju iznad i ispod ovih regulatornih cena proizvodnje, ali se ova kolebanja uzajamno potiru. Ko bude posmatrao cenovnike kroz neki duži period, a bude odbio slučajeve gde je usled promene u proizvodnoj snazi rada bila promenjena stvarna vrednost roba, a tako isto i slučajeve gde je proces proizvodnje bio ometan prirodnim

ili društvenim nezgodama, taj će se čuditi, prvo, srazmerno uskim granicama odstupanja, a drugo, pravilnosti njihovog izravnavanja. On će tu naći istu vladavinu regulativnih proseka kakvu je Quetelet dokazao za socijalne fenomene. Ako izravnanje robnih vrednosti u cene proizvodnje ne nađe na prepreke, onda se renta rastvara u diferencijalnu rentu, tj. ona je ograničena na izravnanje ekstraprofita koje bi regulativne cene proizvodnje dale jednom delu kapitalista, a koje sad prisvaja zemljovlasnik. Ovde, dakle, renta ima svoju određenu vrednosnu granicu u odstupanjima individualnih profitnih stopa koja su izazvana regulisanjem cena proizvodnje putem opšte profitne stope. Ako zemljišna svojina postavi smetnje izravnanju robnih vrednosti u cene proizvodnje, pa prisvoji apsolutnu rentu, biće ova ograničena suviškom vrednosti zemljodelskih proizvoda preko njihove cene proizvodnje, dakle suviškom u njima sadržanog viška vrednosti preko profitne stope koja kapitalima pripada po opštoj profitnoj stopi. Ova diferencija sačinjava onda granicu rente, koja kao i ranije sačinjava samo određeni deo datog i u robama sadržanog viška vrednosti.

Naposletku, ako bi izravnanje viška vrednosti u prosečni profit u različnim oblastima proizvodnje našlo smetnju u veštačkim ili prirodnim monopolima, a specijalno u monopolu zemljišne svojine, tako da bi postala mogućna monopolска cena koja bi se popela iznad cene proizvodnje i iznad vrednosti roba na koje monopol utiče, ovo ne bi ukinulo granice date vrednošću roba. Monopolска cena izvesnih roba samo bi prenела na robe s monopolskom cenom jedan deo profita drugih proizvođača roba. Došlo bi indirektno do lokalnog poremećaja u raspodeli viška vrednosti među različite oblasti proizvodnje, ali taj poremećaj bi samu granicu ovog viška vrednosti ostavio neizmenjenu. Ako bi roba s monopolskom cenom ulazila u nužnu radnikovu potrošnju, ona bi podigla najamninu i time smanjila višak vrednosti u slučaju da se radniku i dalje bude plaćala vrednost njegove radne snage. Ona bi mogla oboriti najamninu ispod vrednosti radne snage, ali to samo ukoliko bi najamnina stajala iznad granice svog fizičkog minimuma. U ovom bi slučaju monopolска cena bila plaćena odbitkom od realne najamnine (tj. od mase upotrebnih vrednosti koju bi radnik dobijao istom masom rada) i od profita ostalih kapitalista. Granice u čijem bi okviru monopolска cena pogadala normalno regulisanje robnih cena bile bi čvrsto određene i mogle bi se tačno izračunati:

Kao što, dakle, podela novododate vrednosti roba, vrednosti koja se uopšte rastvara u dohodak, nalazi za sebe date i regulativne granice u srazmeri između potrebnog rada i viška rada, najamnine i viška vrednosti, tako opet podela samog viška vrednosti na profit i zemljišnu rentu nalazi te granice u zakonima koji uređuju izravnanje profitne stope. Kod cepanja na kamatu i preduzetničku dobit, granicu za obe zajedno sačinjava sam prosečni profit. On pruža datu veličinu vrednosti u kojoj se one imaju podeliti i u kojoj se jedino mogu po-

deliti. Određena srazmerna podele ovde je slučajna, tj. isključivo određena odnosima konkurenčije. Dok je pokrivanje tražnje i ponude inače jednako ukidanju odstupanja tržišnih cena od njihovih regulativnih prosečnih cena, tj. ukidanju uticaja konkurenčije, ovde ono jedino određuje. A zbog čega? Zbog toga što isti faktor proizvodnje, kapital, ima da podeli njemu pripadajući deo viška vrednosti među dva vlasnika istog faktora proizvodnje. Ali što ovde nema neke određene, zakonite granice za podelu prosečnog profita, ne ukida njegovu granicu kao dela robne vrednosti; kao god što ni okolnost što dva associés jednog preduzeća usled različitih spoljašnjih okolnosti nejednako dele profit ni na koji način ne pogađa granice ovog profita.

Kad se, dakle, onaj deo robne vrednosti u kome se predstavlja novi rad dodat vrednosti sredstava za proizvodnju raspada u različite delove koji u obliku dohodaka uzimaju samostalne vidove jedan prema drugom, to ipak nikako ne znači da sad najamninu, profit i zemljišnu rentu treba smatrati kao konstitutivne elemente iz čijeg bi sastavljanja ili sume poticala regulativna cena (natural price, prix nécessaire^{1*}) roba; tako da ne bi prvobitna jedinica, koja se raspada u ova tri dela, bila robna vrednost po odbitku postojanog dela vrednosti, nego da bi naprotiv cena svakog od ova tri dela bila određena samostalno i da se cena robe obrazuje tek iz sabiranja ovih triju nezavisnih veličina. U stvarnosti je robna vrednost pretpostavljena veličina, celina celokupne vrednosti najamnine, profita i rente, pa kakva god bila njihova uzajamna relativna veličina. U onom pogrešnom shvatanju, najamnina, profit, renta jesu tri samostalne veličine vrednosti čija celokupna veličina proizvodi, ograničava i određuje veličinu robne vrednosti.

Pre svega je jasno da ako najamnina, profit, renta konstituišu cenu roba, to bi važilo i za postojani deo robne vrednosti kao i za drugi deo u kome se predstavljaju promenljivi kapital i višak vrednosti. Ovaj se postojani deo može ovde dakle sasvim ispuštiti iz vida, pošto bi se vrednost roba iz kojih se sastoji takođe rastvorila u sumu vrednosti najamnine, profita i rente. Kako smo već primetili, ovo shvatanje zato i poriče postojanje ovakvog postojanog dela vrednosti.

Zatim je jasno da ovde otpada svaki pojam vrednosti. Ostaje još samo predstava cene u tome smislu da se vlasnicima radne snage, kapitala i zemljišta plaća izvesna masa novca. Ali šta je novac? Novac nije stvar već neki određeni oblik vrednosti, dakle opet pretpostavlja vrednost. Mi ćemo, dakle, reći da se za one elemente proizvodnje plaća neka određena masa zlata i srebra, ili da se u glavi izjednačuju sa ovom masom. Ali su zlato i srebro (a prosvećeni je ekonomist ponosit na ovo saznanje) i sami robe kao sve druge robe. Dakle je i cena zlata i srebra određena mnom, najaprofitom i rentom. Mi, dakle,

^{1*} prirodna cena, nužna cena

ne možemo najamninu, profit i rentu odrediti time što bismo ih izjednačili s nekom izvesnom količinom zlata i srebra, jer vrednost ovog zlata i srebra u kojima oni treba da se cene kao u svom ekvivalentu, tek treba da bude određena njima, nezavisno od zlata i srebra, tj. nezavisno od vrednosti svake robe koja je upravo proizvod od ono troje. Kazati da se vrednost najamnine, profita i rente sastoji u tome što su oni jednaki nekoj izvesnoj količini zlata i srebra, značilo bi, dakle, samo kazati da su jednaki nekoj izvesnoj količini najamnine, profita i rente.

Uzmimo prvo najamninu. Jer se i sa ovog stanovišta mora poći od rada. Kako se, dakle, određuje regulativna cena najamnine, ona cena oko koje osciliraju njene tržišne cene?

Hajde da kažemo tražnjom i ponudom radne snage. Ali o kakvoj se tražnji radne snage radi? O tražnji kapitala. Tražnja za radom jednak je, dakle, ponudi kapitala. Da bismo govorili o ponudi kapitala, moramo pre svega znati šta je kapital. Iz čega se kapital sastoji? Uzmimo njegovu najjednostavniju pojavu: iz novca i roba. Ali novac je samo oblik robe. Dakle, iz roba. Ali vrednost roba određena je prema pretpostavci u prvoj instanci cenom rada koji je proizvodi, najamninom. Tu se najamnina prepostavlja i tretira kao konstitutivni element cene roba. Sada ova cena roba treba da bude određena srazmerom ponuđenog rada prema kapitalu. Cena samog kapitala jednak je ceni roba iz kojih se on sastoji. Tražnja kapitala za radom jednak je ponudi kapitala. A ponuda kapitala jednak je ponudi sume roba date cene, a ova je cena u prvoj instanci regulisana cenom rada, a cena rada opet je sa svoje strane jednak onom delu robne cene iz kojeg se sastoji promenljivi kapital koji se radniku ustupa u razmenu za njegov rad; a cena roba iz kojih se sastoji ovaj promenljivi kapital opet je i sama u prvom redu određena cenom rada, jer nju određuju cene najamnine, profita i rente. Da bismo odredili najamninu, mi, dakle, ne možemo prepostaviti kapital, pošto je vrednost samog kapitala saodređena najamninom.

Sem toga nam unošenje konkurenциje ništa ne pomaže. Konkurenčija čini da se tržišne cene rada penju ili padaju. Ali uzmimo da se tražnja i ponuda rada pokrivaju. Čime se onda određuje najamnina? Konkurenčijom. Ali upravo smo prepostavili da konkurenčija prestaje određivati, da ravnotežom svojih protivtežećih snaga ukida svoje dejstvo. Pa mi hoćemo da nađemo baš prirodnu cenu najamnine, tj. cenu rada koju ne reguliše konkurenčija nego, naprotiv, koja reguliše konkurenčiju.

Ne preostaje drugo nego da se nužna cena rada odredi potrebnim radnikovim životnim sredstvima. Ali su ova životna sredstva robe koje imaju neku cenu. Cena rada određena je, dakle, cenom nužnih životnih sredstava, a cena životnih sredstava u prvom je redu, kao i cena svih drugih roba, određena cenom rada. Dakle, cenom životnih sredstava određena cena rada određena je cenom rada. Cena rada

određena je samom sobom. Drugim rečima, mi ne znamo čime je cena rada određena. Rad ima ovde cenu uopšte zato što se posmatra kao roba. Da bismo, dakle, govorili o ceni rada, moramo znati šta je cena uopšte. Ali šta je cena uopšte, to tek ovim putem nećemo saznati.

Međutim, hajde da uzmemo da je potrebna cena rada određena na ovaj veseli način. A sad, kako stoji stvar s prosečnim profitom, profitom svakog kapitala u normalnim prilikama, koji sačinjava drugi elemenat robne cene? Prosečni profit mora biti određen nekom prosečnom stopom profita; kako se ova određuje? Konkurenčijom među kapitalistima? Ali ova konkurenčija već prepostavlja postojanje profita. Ona prepostavlja različite profitne stope, pa stoga različite profite, bilo u istim bilo u različitim granama proizvodnje. Konkurenčija može uticati na profitnu stopu samo ukoliko utiče na cene roba. Konkurenčija može da izdejstvuje samo to da proizvođači u okviru iste grane proizvodnje prodaju svoje robe po jednakim cenama i da u okviru različitih oblasti proizvodnje prodaju svoje robe po cenama koje im daju isti profit, isti proporcionalni dometak na cenu robe delimično već određenu najamninom. Otuda konkurenčija može samo da izravna nejednakosti u profitnoj stopi. Da bi izravnao nejednake profitne stope, profit mora već postojati kao elemenat robne cene. Konkurenčija njega ne stvara. Ona povisuje ili snizuje, ali ona ne stvara nivo koji nastupa čim je izravnjanje izvršeno. A onda, kad govorimo o nekoj nužnoj stopi profita, mi hoćemo da poznamo baš onu profitnu stopu koja je nezavisna od kretanja konkurenčije, koja sa svoje strane reguliše konkurenčiju. Prosečna profitna stopa nastupa s ravnotežom među silama kapitalista koji konkurišu. Konkurenčija može da uspostavi ovu ravnotežu, ali ne profitnu stopu koja nastupa na osnovu ove ravnoteže. A zašto je, kad se ova ravnoteža uspostavila, opšta profitna stopa 10 ili 20 ili 100%? Zbog konkurenčije. Ali naprotiv, konkurenčija je ukinula uzroke koji su proizvodili odstupanja od 10 ili 20 ili 100%. Ona je dovela do robne cene pri kojoj svaki kapital odbacuje isti profit сразмерно svojoj veličini. Ali je sama veličina ovog profita od nje nezavisna. Ona samo uvek nanovo reducira sva odstupanja na ovu veličinu. Jedan čovek konkuriše s drugima, a konkurenčija ga prisiljava da svoju robu prodaje po istoj ceni po kojoj i oni. Ali zašto je ova cena 10 ili 20 ili 100?

Ne preostaje, dakle, ništa drugo nego da profitnu stopu i stoga profit oglasimo za dometak, određen na neki neshvatljiv način, na cenu robe, koja je dotle bila određena najamninom. Jedino što nam konkurenčija kazuje jeste da ova profitna stopa mora da bude neka data veličina. A to smo znali pre toga, kada smo govorili o opštoj profitnoj stopi i »nužnoj ceni« profita.

Sasvim je nepotrebno da sav ovaj besmisleni proces ponovo ispretresemo i na zemljišnoj renti. I bez toga se vidi da on, ako se ikako dosledno provede, čini da se profit i renta ispoljavaju kao puki

domeci na cenu, određeni neshvatljivim zakonima, na robnu cenu koja je u prvom redu određena najamninom. Ukratko, konkurencija mora primiti na sebe da objasni sve iracionalnosti ekonomista, dok bi, naprotiv, ekonomisti morali da objasne konkureniju.

Ako se sad ovde ostavi po strani fantazija o tome da sastavne delove cene, profit i rentu, stvara promet, tj. da oni potiču iz prodaje — a promet nikad ne može da dâ ono što mu nije prethodno bilo dato — onda stvar izlazi jednostavno na ovo:

Neka je najamninom određena cena neke robe = 100; profitna stopa 10% na najamninu, a renta 15% na najamninu. Onda je cena robe, određena sumom najamnine, rente i profita = 125. Ovaj dometak od 25 ne može poticati iz prodaje robe. Jer svi koji prodaju jedan drugom, prodaju svaki drugome za 125 ono što je stajalo 100 najamnine; a to je sasvim isto kao da svi prodaju po 100. Ova se operacija, dakle, mora posmatrati nezavisno od prometnog procesa.

Ako radnik, kapitalista i zemljovlasnik podele samu robu koja sad staje 125 — a stvar se ni u čemu ne menja ako kapitalista prvo proda za 125, a onda radniku plati 100, sebi 10, a zemljišnom rentijeru 15 — onda radnik dobija $\frac{4}{5} = 100$ od vrednosti i od proizvoda. Kapitalista dobija od vrednosti i proizvoda $\frac{2}{25}$, a rentijer $\frac{3}{25}$. Prodajući za 125 umesto za 100, kapitalista daje radniku samo $\frac{4}{5}$ proizvoda u kome se predstavlja njegov rad. Bilo bi, dakle, sasvim isto da je radniku dao 80, a zadržao 20, od čega bi njemu došlo 8, a rentijeru 12. On bi tada robu prodao po njenoj vrednosti, pošto su domeci na cenu doista povišenja nezavisna od vrednosti robe, koja je (vrednost) pri ovoj pretpostavci određena vrednošću najamnine. Ovo bi obilaznim putem izišlo na to da je u ovoj ideji reč najamnina, onih 100, jednak vrednosti proizvoda, tj. = sumi novca u kojoj se predstavlja ova određena količina rada; ali da se ova vrednost opet razlikuje od realne najamnine te zbog toga ostavlja jedan višak. Samo što se to ovde isteruje nominalnim dometkom na cenu. Ako bi, dakle, najamnina bila = 110 umesto 100, morao bi profit biti = 11, a zemljišna renta = $16\frac{1}{2}$, dakle cena robe = $137\frac{1}{2}$. Ovo bi odnos ostavilo neizmenjen. No pošto bi se uvek podela dobijala nominalnim dometkom izvesnih procenata na najamninu, to bi se cena penjala i pada s najamninom. Tu se najamnina prvo izjednačuje s vrednošću robe, a onda opet od nje odvaja. Stvarno pak, jednom nelogičnom stranputicom, stvar izlazi na to da je vrednost robe određena količinom u njoj sadržanog rada, a vrednost najamnine cenom nužnih životnih sredstava, a da suvišak vrednosti preko najamnine sačinjava profit i rentu.

Raspadanje vrednosti roba, posle odbitka vrednosti sredstava za proizvodnju utrošenih u njihovoj proizvodnji; raspadanje ove date mase vrednosti, određene količinom rada opredmećenom u robnom proizvodu, u tri sastavna dela koji kao najamnina, profit i zemljišna renta uzimaju vid samostalnih i među sobom nezavisnih oblika

dohotka, ovo se raspadanje na otvorenoj površini kapitalističke proizvodnje, pa stoga i u predstavi agenata koji su pod njenom vlašću, predstavlja naopako.

Neka je celokupna vrednost koje bilo robe = 300, od čega su 200 vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih u njenoj proizvodnji, ili elemenata postojanog kapitala. Ostaje, dakle, 100 kao suma nove vrednosti koja je toj robi dodata u procesu njene proizvodnje. Ova nova vrednost od 100 jeste sve što je raspoloživo za deobu na tri oblika dohotka. Stavimo li najamninu = x , profit = y , zemljišnu rentu = z , onda će zbir $x+y+z$ u našem slučaju biti uvek = 100. U shvatanju industrijalaca, trgovaca i bankara, kao i shvatanju vulgarnih ekonomista, stvar izgleda sasvim drukčije. Za njih vrednost robe, po odbitku vrednosti u njoj utrošenih sredstava za proizvodnju, nije data kao = 100, kojih se 100 onda dele na x , y , z . Nego je cena robe jednostavno sastavljena iz veličina vrednosti najamnine, profita i rente, koje su veličine određene nezavisno od njene vrednosti i nezavisno jedna od druge, tako da je x , y , z dato i određeno svako za sebe samostalno, i da veličina vrednosti same robe rezultira tek iz sume ovih veličina, koja može da bude manja ili veća od 100, kao iz sabiranja ovih sastavnih delova njene vrednosti. Ovaj quid pro quo^{1*} nužan je:

Prvo, zato što sastavni delovi vrednosti robe stoje jedan prema drugom kao samostalni dohoci, koji se kao takvi odnose na tri među sobom sasvim različita činioца proizvodnje, rad, kapital i zemlju, i koji zbog toga izgledaju da potiču iz ovih. Svojina na radnu snagu, na kapital, na zemlju, jeste uzrok koji čini da ovi različiti sastavni delovi vrednosti roba pripadaju ovim respektivnim vlasnicima, pa ih zbog toga za njih pretvara u dohotke. Ali vrednost ne potiče iz nekog pretvaranja u dohodak, nego ona mora biti na licu mesta preno što se može pretvoriti u dohodak, pre nego što može uzeti vid dohotka. Privid obrnutog mora se učvrstiti utoliko više što se određivanje uzajamne relativne veličine ovih triju delova vrši po raznovrsnim zakonima, čija se veza sa samom vrednošću roba i ograničavanje pomoću nje nikako ne pokazuje na površini.

Drugo: videli smo da opšte dizanje ili padanje najamnine, doveći pri inače jednakim okolnostima do kretanja opšte profitne stope u protivnom pravcu, menja cene proizvodnje različitih roba, jedne diže, druge snizuje, prema tome kakav je kad prosečni sastav kapitala u dotičnim oblastima proizvodnje. Ovde, dakle, u nekim oblastima proizvodnje iskustvo svakako pokazuje da se prosečna cena neke robe penje zato što se popela najamnina, a pada zato što je ona pala. Ono što »iskustvo ne pokazuje« to je da ove promene tajno reguliše od najamnine nezavisna vrednost roba. Bude li, naprotiv penjanje

^{1*} zamjenjivanje

najamnine lokalno, dove li do njega samo u posebnim oblastima proizvodnje usled osobitih okolnosti, onda može nastupiti odgovarajuće nominalno dizanje cena ovih roba. Onda je ovo dizanje relativne vrednosti neke vrste roba prema drugima, za koje je najamnina ostala neizmenjena, samo reakcija protiv lokalnog poremećaja ravnomerne raspodele viška vrednosti na različite oblasti proizvodnje, sredstvo za izravnjanje posebnih profitnih stopa u opštu. »Iskustvo« koje se kod ovoga stiče opet je određivanje cene najamninom. Ono što u ova dva slučaja pokazuje iskustvo, jeste dakle to da je najamnina odredila robne cene. Što iskustvo ne pokazuje, jeste skriveni uzrok ove povezanosti. Zatim: prosečna cena rada, tj. vrednost radne snage, određena je cenom proizvodnje potrebnih životnih sredstava. Podigne li se ili padne ova, podiće će se ili pasti ona. Što iskustvo opet ovde pokazuje, jeste postojanje neke povezanosti između najamnine i cene roba; ali uzrok može da se predstavi kao posledica, a posledica kao uzrok, kao što je to slučaj i kod kretanja tržišne cene, gde neko dizanje najamnine preko njenog proseka odgovara dizanju tržišnih cena preko cena proizvodnje, dizanju koje je skopčano s periodom prosperiteta, a naredni pad najamnine ispod njenog proseka odgovara padu tržišnih cena ispod cena proizvodnje. Ostavljajući po strani oscilatorna kretanja tržišnih cena, moralo bi činjenici da su cene proizvodnje vezane vrednostima roba prima facie uvek odgovarati iskustvo da kad se najamnina diže, profitna stopa pada, i obrnuto. Ali mi smo videli da profitna stopa može da bude određena kretanjima u vrednosti postojanog kapitala, nezavisno od kretanja najamnine, tako da se najamnina i profitna stopa mogu kretati u istom pravcu umesto u suprotnom, da se obe mogu penjati ili padati. Ako bi se stopa viška vrednosti neposredno podudarala sa stopom profita, ovo ne bi bilo moguće. I kad se najamnina popne usled toga što su se popele cene životnih sredstava, može profitna stopa ostati ista ili se čak i popeti, usled veće intenzivnosti rada ili produženja radnog dana. Sva ova iskustva potvrđuju privid koji je izazvan samostalnim, izvnutim oblikom sastavnih delova vrednosti, kao da najamnina sama ili najamnina i profit zajedno određuju vrednost roba. Čim ovo uopšte ovako izgleda u odnosu na najamninu, čim se, dakle, čini da se cena rada i vrednost stvorena radom podudaraju, biva to po sebi razumljivo i za profit i rentu. Njihove cene, tj. novčani izrazi, moraju onda biti regulisani nezavisno od rada i vrednosti koju je on proizveo.

Treće, uzmimo da se vrednosti roba, ili od njih samo prividno nezavisne cene proizvodnje, neposredno i stalno u iskustvu podudaraju s tržišnim cenama roba, umesto da se naprotiv neprekidnim kompenzacijama stalnih kolebanja tržišnih cena ostvare samo kao regulativne prosečne cene. Uzmimo zatim da se reprodukcija uvek vrši pod istim, nepromenjenim okolnostima, dakle da u svima elementima kapitala proizvodnost rada ostaje postojana. Naposletku, uzmimo da se onaj deo vrednosti robnog proizvoda koji se u svakoj oblasti

proizvodnje stvara dodavanjem nove količine rada, dakle dodavanjem novoproizvedene vrednosti na vrednost sredstava za proizvodnju, raspada u stalno jednakim razmerama na najamninu, profit i rentu, tako da se stvarno plaćena najamnina, faktično realizovani profit i faktična renta neposredno podudaraju s vrednošću radne snage, sa onim delom celokupnog viška vrednosti koji na osnovu prosečne profitne stope pripada svakom samostalno aktivnom delu celokupnog kapitala, a sa granicama u koje je zemljišna renta normalno saterana na ovoj bazi. Jednom reči, uzimimo da se raspodela društvene proizvedene vrednosti i regulisanje cena proizvodnje vrši na kapitalističkoj osnovici, ali uz odstranjenje konkurenčije.

Pod ovim, dakle, pretpostavkama, gde bi vrednost roba bila i ispoljavala se kao postojana, gde bi deo vrednosti robnog proizvoda koji se rastvara u dohotke ostao postojana veličina i uvek se kao takav predstavlja, gde bi se, najzad, ovaj dati i postojani deo vrednosti stalno rastavlja u postojanim razmerama na najamninu, profit i rentu — čak bi se i pod ovim pretpostavkama stvarno kretanje nužno ispoljavalo u izopačenom vidu: ne kao raspadanje neke unapred date veličine vrednosti na tri dela koji uzimaju uzajamno nezavisne oblike dohotka, nego, obrnuto, kao obrazovanje ove veličine vrednosti iz sume elemenata najamnine, profita i zemljišne rente koji su nezavisno i za sebe samostalno određeni i koji nju sastavljaju. Ovaj bi privid nužno nastao zbog toga što se u stvarnom kretanju pojedinačnih kapitala i njihovih robnih proizvoda ne ispoljava vrednost roba kao pretpostavka njihovog raspadanja, nego, naprotiv, sastavni delovi na koje se one raspadaju funkcionišu kao pretpostavka vrednosti roba. Pre svega smo videli da se svakom kapitalističkoj ceni koštanja robe javlja kao data veličina i da se u stvarnom procesu proizvodnje ona stalno kao takva predstavlja. Cena koštanja pak jednaka je vrednosti postojanog kapitala, predujmljenih sredstava za proizvodnju, plus vrednost radne snage, no koja se za agenta proizvodnje predstavlja u iracionalnom obliku cene rada, tako da se najamnina u isti mah ispoljava kao radnikov dohodak. Prosečna cena rada data je veličina, jer je vrednost radne snage, kao svake druge robe, odredena radnim vremenom potrebnim za njenu reprodukciju. Ali što se tiče onog dela vrednosti roba koji se rastvara u najamninu, on ne potiče iz toga što uzima ovaj oblik najamnine, što kapitalista pod pojavnim oblikom najamnine predujmljuje radniku udeo ovoga u njegovom sopstvenom proizvodu, nego iz toga što radnik proizvodi ekvivalent koji odgovara njegovoj najamnini, tj. što jedan deo njegovog dnevног ili godišnjeg rada proizvodi vrednost sadržanu u ceni njegove radne snage. Ali se najamnina utvrđuje ugovorom pre no što je proizveden ekvivalent vrednosti koji njoj odgovara. Zbog toga se najamnina kao element cene, čija je veličina data pre no što roba i robna vrednost budu proizvedene, kao sastavni deo cene koštanja, ne ispoljava kao neki deo koji se u samostalnom obliku odvaja od celokupne vrednosti robe, već, obrnuto, kao data veličina koja nju unapred određuje,

tj. kao elemenat koji obrazuje cenu ili vrednost. Sličnu ulogu onoj koju najamnina igra u ceni koštanja robe, igra prosečni profit u njenoj ceni proizvodnje, jer je cena proizvodnje jednaka ceni koštanja plus prosečni profit na predužmljeni kapital. Praktično, u shvatanju i u računanju samog kapitaliste, ovaj prosečni profit ulazi kao regulatorni elemenat, ne samo ukoliko određuje prenošenje kapitala iz jedne oblasti plasiranja u neku drugu nego i za sve prodaje i ugovore koji obuhvataju neki proces reprodukcije koji se proteže na duže epohe. Ali ukoliko ovako ulazi, on je pretpostavljena veličina, koja je u stvari nezavisna od svake vrednosti i svakog viška vrednosti koji budu proizvedeni u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje, pa stoga još više od one vrednosti i onog viška vrednosti koje u svakoj od ovih oblasti proizvede svaki pojedinačni kapital. Umesto da ga pokaže kao rezultat cependanja vrednosti, pojava ga naprotiv pokazuje kao veličinu koja je nezavisna od vrednosti robnog proizvoda, koja je unapred data u procesu proizvodnje roba i koja određuje samu prosečnu cenu roba, tj. kao elemenat koji obrazuje vrednost. I to se višak vrednosti, usled rastavljanja različnih njegovih delova u uzajamno sasvim nezavisne oblike, pokazuje još u mnogo konkretnijem obliku kao pretpostavka obrazovanja vrednosti roba. Jedan deo prosečnog profita istupa u obliku kamate samostalno prema aktivnom kapitalistu kao elemenat koji je pretpostavka proizvodnje roba i njihove vrednosti. Koliko se god veličina kamate kolebala, toliko je ona za svakog kapitalistu i u svakom trenutku data veličina, koja za njega, pojedinačnog kapitalistu, ulazi u cenu koštanja robe koju je on proizveo. Isto tako zemljišna renta u obliku ugovorom utvrđene zakupnine za poljoprivrednog kapitalistu, a u obliku zakupa za poslovne prostorije za druge preduzetnike. Zbog toga se ovi delovi na koje se višak vrednosti rastavlja, zato što su dati kao elementi cene koštanja za pojedinačnog kapitalistu, ispoljavaju obrnuto kao elementi koji obrazuju višak vrednosti; obrazuju jedan deo robne cene kao što najamnina obrazuje drugi. Tajna zbog čega se ovi proizvodi rastavljanja robne vrednosti stalno ispoljavaju kao pretpostavke samog obrazovanja vrednosti jednostavno je u tome što kapitalistički način proizvodnje, kao svaki drugi, ne reproducuje postojano samo materijalni proizvod, nego i društvene ekonomске odnose, određene ekonomске oblike njegovog stvaranja. Zbog toga se njegov rezultat isto tako postojano ispoljava kao njegova pretpostavka, kao što mu se pretpostavke ispoljavaju kao rezultati. A ovu stalnu reprodukciju istih odnosa anticipira pojedinačni kapitalista kao po sebi razumljivu, kao činjenicu u koju se ne može sumnjati. Dokle god kapitalistička proizvodnja produžuje da postoji kao takva, jedan deo novododatog rada stalno se rastvara u najamninu drugi u profit (kamatu i preduzetničku dobit), a treći u rentu. Ovo je kod ugovora među vlasnicima različitih činilaca proizvodnje pretpostavljeno, i ta je pretpostavka tačna, pa ma koliko se u svakom pojedinačnom slučaju kolebali relativni odnosi veličina. Određena for-

ma u kojoj se sučeljavaju delovi vrednosti pretpostavljena je, jer se stalno reproducuje, a stalno se reprodukuje jer je stalno pretpostavljena.

Na svaki način, iskustvo i pojava pokazuju i to da tržišne cene, u čijem se uticaju određenje vrednosti zaista jedino pokazuje kapitalisti, posmatrane u njihovoj veličini, nikako nisu zavisne od ovih anticipacija; da se one ne upravljuju prema tome jesu li kamata ili renta bile ugovorene visoke ili niske. Ali tržišne cene postojane su samo u menjanju, a njihov prosek za duže periode daje upravo respektivne proseke najamnine, profita i rente kao postojane veličine, dakle kao veličine koje u poslednjoj instanci dominiraju tržišnim cenama.

S druge strane, čini se veoma jednostavnom refleksiju da kad su najamnina, profit i renta tvorci vrednosti zato što se javljaju kao pretpostavljeni proizvodnji vrednosti, a za pojedinačnog su kapitalistu pretpostavljeni u ceni koštanja i ceni proizvodnje, da je i postojani deo kapitala, čija vrednost ulazi kao data u proizvodnju svake robe, tvorac vrednosti. Ali postojani deo kapitala samo je suma roba, pa stoga robnih vrednosti. Ovo bi, dakle, izišlo na besmislenu tautologiju da je robna vrednost tvorac i uzrok robne vrednosti.

No ako bi kapitalista imao kakav god interes da o ovome razmisli — a razmišljanje njegovo kao kapitaliste isključivo je određeno njegovim interesom i motivima lične koristi — iskustvo će mu pokazati da proizvod koji on sam proizvodi ulazi u druge oblasti proizvodnje kao postojani deo kapitala, a proizvodi ovih drugih oblasti proizvodnje kao postojani delovi kapitala u njegov proizvod. Pa pošto se za njega, ukoliko se njegova nova proizvodnja izvršuje, dodatak vrednosti prema prividu stvara veličinama najamnine, profita i rente, to ovo važi i za postojani deo koji se sastoji iz proizvoda drugih kapitalista; zato se u poslednjoj instanci, iako na način koji nije sasvim jasan, cena postojanog dela kapitala, a s time u poslednjoj instanci i celokupna vrednost roba, svodi na sumu vrednosti koja je rezultat sabiranja samostalnih tvoraca vrednosti koji se regulišu različitim zakonima i koji su postali iz različitih izvora: najamnine, profita i rente.

Četvrti, da li se robe prodaju ili ne prodaju po svojim vrednostima, dakle samo određivanje vrednosti, sasvim je irelevantno za pojedinačnog kapitalistu. To je već unapred nešto što se zbiva iza njegovih leđa, silom prilika koje su od njega nezavisne, pošto u svakoj oblasti proizvodnje regulatorne prosečne cene nisu obrazovane vrednošću, već cenama proizvodnje, koje se od njih razlikuju. Određenje vrednosti kao takvo interesuje i opredeljuje pojedinačnog kapitalistu i kapital u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje samo utoliko što ga smanjena ili uvećana količina rada, koja se s porastom ili padanjem proizvodne snage rada zahteva za proizvodnju roba, u jednom slučaju osposobljava da uz postojeće tržišne cene napravi neki ekstraprofit, a u drugome ga prisiljava da cenu roba povisi, jer na delimični proizvod ili na pojedinačnu robu pada više najamnine, više postojanog kapitala, pa stoga i više kamate. Ono ga interesuje samo ukoliko za samog njega podiže

ili snizuje troškove proizvodnje robe, dakle samo ukoliko ga dovodi u izuzetan položaj.

Nasuprot ovome, najamnina, kamata i renta čine mu se kao regulativne granice ne samo cene po kojoj on može da realizuje preduzetničku dobit, deo profita koji mu pripada kao aktivnom kapitalisti, nego po kojoj on uopšte mora biti kadar da proda robu ako se hoće da neprekidna reprodukcija bude moguća. Za njega je sasvim svejedno da li pri prodaji realizuje ili ne realizuje u robi sadržanu vrednost i višak vrednosti, samo ako se pretpostavi da on iz cene isteruje običnu ili veću preduzetničku dobit, iznad cene koštanja koja je za njega individualno data najamninom, kamatom i rentom. Stoga mu se, izuzimajući postojani deo kapitala, najamnina, kamata i renta čine kao elementi koji ograničavaju i stoga stvaraju, određuju robnu cenu. Pode li mu od ruke npr. da najamninu obori ispod vrednosti radne snage, dakle ispod njene normalne visine, da dobije kapital po nižoj kamatnoj stopi, i da zakupninu plaća ispod normalne visine rente, onda je njemu potpuno svejedno da li proizvod prodaje ispod njegove vrednosti, pa čak i ispod njegove opšte cene proizvodnje, dakle da li daje besplatno jedan deo u robi sadržanog viška rada. Ovo važi čak i za postojani deo kapitala. Ako npr. neki industrijalac uspe da kupi sirovinu ispod njene cene proizvodnje, onda ga to štiti od gubitka i kad je u gotovoj robi proda opet ispod cene proizvodnje. Njegova preduzetnička dobit može da ostane ista, pa čak i da poraste, samo ako višak robne cene preko onih elemenata ove cene koji se moraju platiti, nadoknaditi nekim ekvivalentom, ostane isti ili se popne. Ali, osim vrednosti sredstava za proizvodnju koja ulaze u proizvodnju njegovih roba kao date veličine cene, baš najamnina, kamata i renta ulaze u ovu proizvodnju kao ograničavajuće i regulativne veličine cene. One mu se, dakle, prikazuju kao elementi koji određuju cenu roba. Sa ovoga se stanovišta preduzetnička dobit ispoljava bilo kao odredena suviškom tržišnih cena, zavisnih od slučajnih prilika konkurenциje, iznad unutrašnje vrednosti roba koja je određena onim elementima cene; ili se, ukoliko sama zahvati određujući u tržišnu cenu, ona sama opet ispoljava kao zavisna od konkurenциje među kupcima i prodavcima.

Kako u konkurenциji među pojedinačnim kapitalistima, tako i u konkurenциji na svetskom tržištu, date i pretpostavljene veličine najamnine, kamate i rente ulaze u račun kao postojane i regulativne veličine; ne postojane u smislu da ne menjaju svoje veličine, nego u tome smislu da su u svakom pojedinom slučaju date i da sačinjavaju postojanu granicu za stalno kolebljive tržišne cene. Na primer, kod konkurenциje na svetskom tržištu radi se isključivo o tome da li se s datom najamninom, kamatom i rentom, roba može da proda po datim ili ispod datih opštih tržišnih cena s korišću, tj. sa realizovanjem odgovarajuće preduzetničke dobiti. Ako su u nekoj zemlji najamnina i cena zemlje niske, a kamata kapitala naprotiv visoka, jer kapitalistički način proizvodnje ovde uopšte nije razvijen, dok u nekoj drugoj zemlji najamnina

i cena zemlje nominalno stoje visoko, a kamata kapitala naprotiv nisko, onda kapitalista u jednoj zemlji primenjuje više rada i zemlje, u drugoj srazmerno više kapitala. U računanje do koje je mere ovde konkurenčija među obojicom moguća ulaze ovi faktori kao određujući elementi. Ovde, dakle, iskustvo pokazuje teorijski, a računanje kapitaliste koji ima u vidu svoje interesne pokazuje praktički da su cene roba određene najamninom, kamatom i rentom, cenom rada, kapitala i zemlje, i da su ovi elementi cene doista regulativni faktori cene.

Naravno da kod ovoga uvek ostaje jedan elemenat koji nije pretpostavljen nego rezultira iz tržišne cene roba, naime višak preko cene koštanja koja je obrazovana sabiranjem ovih elemenata, najamnine, kamate i rente. Ovaj četvrti elemenat čini se u svakom pojedinom slučaju određen konkurenčijom, a u prosečnom broju slučajeva prosečnim profitom, koji je regulisan opet istom konkurenčijom, samo u dužim periodima.

Peto, rastavljati vrednost u kojoj je predstavljen novododati rad na dohotke u obliku najamnine, profita i zemljišne rente, postaje na bazi kapitalističkog načina proizvodnje u tolikoj meri samo po sebi razumljivo da se ovaj metod (da i ne govorimo o prošlim istorijskim periodima, kako smo o tome dali primere kod zemljišne rente) primenjuje i tamo gde unapred nedostaju uslovi za postojanje tih oblika dohotka. To jest, sve se podvodi pod njih na osnovu analogije.

Kad neki nezavisni radnik — uzmimo sitnog seljaka, jer se tu daju primeniti sva tri oblika dohotka — radi za samog sebe i prodaje svoj sopstveni proizvod, onda ga prvo smatraju njegovim sopstvenim poslodavcem (kapitalistom), koji sam sebe primenjuje kao radnika, i kao njegovog sopstvenog zemljovlasnika, koji je sam sebi zakupnik. Sebi kao najamnom radniku on plaća najamninu, sebi kao kapitalisti računa profit, a sebi kao zemljovlasniku plaća rentu. Pod pretpostavkom da kapitalistički način proizvodnje i njemu odgovarajući odnosi sačinjavaju opštu društvenu osnovicu, ova je supsumcija tačna utoliko što je on kadar da prisvoji svoj sopstveni višak rada, ne zahvaljujući svome radu nego tome što je vlasnik sredstava za proizvodnju — koja su ovde generalno uzela oblik kapitala. A onda, ukoliko on svoj proizvod proizvodi kao robu, dakle zavisi od njegove cene (a čak i da ne zavisi, ova se cena da izračunati), masa viška rada koju on može iskoristiti ne zavisi od svoje sopstvene veličine, već od opšte profitne stope; a isto tako i eventualni višak preko kvote viška vrednosti koja je određena opštom profitnom stopom opet nije određen količinom rada koji je on dao, nego ga on može prisvojiti samo zato što je vlasnik zemlje. Zato što se ovako jedan oblik proizvodnje, koji ne odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, može — i do izvesnog stepena ne neispravno — supsumirati pod njegove oblike dohotka, učvršćuje se tim više privid kao da su kapitalistički odnosi prirodni odnosi svakog načina proizvodnje.

Međutim, ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada, koji ulazi u individualnu

radnikovu potrošnju; ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća do takvog obima potrošnje kakav, s jedne strane, dopušta postojeća proizvodna snaga društva (dakle društvena proizvodna snaga njegovog sopstvenog rada kao stvarno društvenog), a koja se, s druge strane, zahteva za puni razvitak individualnosti; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva, s jedne strane, za stvaranje fonda osiguranja i rezerve, s druge strane za stalno uvećavanje reprodukcije u stepenu koji je određen društvenom potrebom; ako se, napisletku, u potrebni rad i u višak rada uključi količina rada koju za rad sposobni članovi društva moraju da obave za članove koji još nisu ili više nisu sposobni za rad, tj. bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu, kao i višku rada, skinuo specifični kapitalistički karakter, onda baš ovi oblici ne ostaju, već samo njihove osnovice koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje.

Uostalom, ovakva je vrsta supsumcije svojstvena i ranijim vladajućim načinima proizvodnje, npr. feudalnom. Pod feudalne odnose podvođeni su odnosi proizvodnje koji feudalnim odnosima nikako nisu odgovarali, npr. u Engleskoj tenures in common socage^{1*} (u suprotnosti prema tenures on knight's service^{2*}), koja su bila obavezna samo na novčani danak i koja su samo po nazivu bila feudalna.

^{1*} slobodna seljačka lena — ^{2*} viteškim lenima

GLAVA PEDESET PRVA

Odnosi raspodele i odnosi proizvodnje

Nova vrednost dodavana godišnje novim radom — pa, dakle, i onaj deo godišnjeg proizvoda u kojem se ta vrednost predstavlja i koji se može da izvuče, izdvoji iz celokupnog prinosa — raspada se, dakle, u tri dela koji uzimaju tri različita oblika dohotka, u oblike koji izražavaju da jedan deo ove vrednosti pripada ili ide vlasniku radne snage, drugi deo vlasniku kapitala, a treći deo vlasniku zemlje. Ovo su, dakle, odnosi ili oblici raspodele, jer oni izražavaju odnose u kojima se celokupna novoproizvedena vrednost razdeljuje među vlasnike različnih činilaca proizvodnje.

Običnom shvatanju ovi se odnosi raspodele čine kao prirodni odnosi, odnosi koji proističu iz prirode svake društvene proizvodnje, iz zakona prosto ljudske proizvodnje. Doduše, ne može se poricati da prekapitalistička društva pokazuju drukčije načine raspodele, ali se ovi onda tumače kao nerazvijeni, nesavršeni i prerašteni, drukčije obojeni načini tih prirodnih odnosa raspodele, načini koji još nisu svedeni na najčistiji svoj izraz i svoju najvišu formu.

U ovom shvatanju tačno je samo ovo: ako pretpostavimo društvenu proizvodnju kakve god vrste (npr. proizvodnju samonikle indijske opštine ili više veštački razvijenog komunizma Peruanaca), možemo uvek praviti razliku između onog dela rada čiji proizvod neposredno troše proizvođači i njihovi pripadnici individualno, i — ne uzimajući u obzir deo koji ide u proizvodnu potrošnju — jednog drugog dela rada, koji je uvek višak rada, čiji proizvod uvek služi zadovoljavanju opštih društvenih potreba, pa ma kako se ovaj višak proizvoda razdeljivao i ma ko fungirao kao predstavnik tih društvenih potreba. Identičnost različitih načina raspodele izlazi, dakle, na to da su oni identični ako ne uzmemmo u obzir njihove različnosti i specifične oblike, a fiksiramo samo njihovo jedinstvo u suprotnosti prema njihovoj razlici.

Izgrađenija, kritičkija svest, pak, priznaje da se karakter odnosa raspodele razvio istorijski⁵⁷, ali se tim čvršće pridržava nepromenljivog karaktera odnosa proizvodnje, karaktera koji potiče iz čovekove prirode i koji je zbog toga nezavisан od svakog istorijskog razvijenja.

⁵⁷ J. Stuart Mill, *Some Unsettled Questions of Polit. Econ.*, London 1844.

Nasuprot tome, naučna analiza kapitalističkog načina proizvodnje dokazuje da je on način proizvodnje posebne vrste, specifične istorijske određenosti; da on, kao svaki drugi određeni način proizvodnje, pretpostavlja neki dati stupanj društvenih proizvodnih snaga i njihovih razvojnih oblika kao svoj istorijski uslov: uslov koji je i sam istorijski rezultat i proizvod prethodno izvršenog procesa i od kojega novi način proizvodnje polazi kao od svoje date osnovice; da odnosi proizvodnje — odnosi u koje ljudi stupaju u društvenom procesu svog života, u proizvodnji svog društvenog života — koji odgovaraju ovom specifičnom, istorijski određenom načinu proizvodnje, imaju specifičan, istorijski i prolazni karakter; i, napisletku, da su odnosi raspodele bitno identični sa ovim odnosima proizvodnje, da su njihovo naličje, tako da jedni i drugi nose isti istorijski prolazni karakter.

Pri razmatranju odnosa raspodele polazi se u prvom redu od tobožnje činjenice da se godišnji proizvod deli kao najamnina, profit i zemljišna renta. Ali ovako izražena, činjenica nije tačna. Proizvod se deli, na jednoj strani, na kapital, na drugoj na dohotke. Jedan od ovih dohodata, najamnina, uzima sam oblik dohotka, radnikovog dohotka, uvek samo pošto je prethodno pred istog radnika istupio u *obliku kapitala*. Sučeljavanje proizvedenih uslova za rad, i uopšte proizvoda rada, kao kapitala, sa neposrednim proizvođačima, unapred uključuje određen društveni karakter stvarnih uslova za rad prema radnicima, a s time i određen odnos u koji oni u samoj proizvodnji ulaze prema vlasnicima uslova za rad i sami između sebe. Pretvaranje ovih uslova za rad u kapital uključuje sa svoje strane eksproprijaciju neposrednih proizvođača od zemlje, a s time i određen oblik zemljišne svojine.

Ako se jedan deo proizvoda ne bi pretvorio u kapital, onaj drugi deo ne bi uzeo oblik najamnine, profita i rente.

S druge strane, ako kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja ovaj određeni društveni vid uslova za proizvodnju, on ga stalno i reprodukuje. On ne proizvodi samo materijalne proizvode, nego stalno reprodukuje odnose proizvodnje u kojima se oni proizvode, a s time i odgovarajuće odnose raspodele.

Na svaki način, može se kazati da kapital (i zemljišna svojina, koju on uključuje kao svoju suprotnost) i sam već pretpostavlja neku raspodelu: eksproprijaciju radnika od uslova za rad, koncentraciju ovih uslova u rukama manjine individua, isključivu svojinu na zemlju za druge individue, ukratko, sve odnose koji su bili izloženi u odeljku o prvobitnoj akumulaciji (knj. I, gl. XXIV). Ali se ova raspodela potpuno razlikuje od onog što se razume pod odnosima raspodele, kada se ovima, u suprotnosti prema odnosima proizvodnje, pripiše istorijski karakter. Pri ovom se misli na različita prava na onaj deo proizvoda koji ide u individualnu potrošnju. A oni drugi odnosi raspodele, naprotiv, jesu osnove naročitih društvenih funkcija koje u okviru samog odnosa proizvodnje pripadaju određenim agentima ovog odnosa u suprotnosti prema neposrednim proizvođačima. Oni daju specifičan društveni

kvalitet samim uslovima za proizvodnju i njihovim predstavnicima. Oni određuju ceo karakter i čitavo kretanje proizvodnje.

Dve su karakterne crte kojima se od samog početka odlikuje kapitalistički način proizvodnje.

Prvo. On proizvodi svoje proizvode kao robe. To što on proizvodi robe, ne razlikuje ga od drugih načina proizvodnje; ali ga razlikuje to što biti roba jeste dominantni i određujući karakter njegovog proizvoda. Ovo uključuje u prvom redu to da sam radnik istupa samo kao prodavac robe, pa zato kao slobodni najamni radnik, dakle rad uopšte kao najamni rad. Posle onoga što je dosad izloženo potpuno je izlišno ponovo dokazivati kako odnos kapitala i najamnog rada određuje ceo karakter načina proizvodnje. Sami glavni agenti ovog načina proizvodnje, kapitalista i najamni radnik, kao takvi su samo otelovljenja, oličenja kapitala i najamnog rada; određeni društveni karakteri koje društveni proces proizvodnje utiskuje individuama; proizvodi tih određenih društvenih odnosa proizvodnje.

Karakter 1) proizvoda kao robe, i 2) robe kao proizvoda kapitala, već uključuje celokupne odnose prometa, tj. određeni društveni proces kroz koji proizvodi moraju proći i u kome oni uzimaju određene društvene karaktere; on uključuje isto tako određene odnose agenata proizvodnje, koji određuju oplodavanje vrednosti njihovog proizvoda i njegovo ponovno pretvaranje bilo u životna sredstva bilo u sredstva za proizvodnju. Ali, i kad to ostavimo po strani, iz oba gornja karaktera proizvoda kao robe, ili robe kao kapitalistički proizvedene robe, rezultira čitavo određenje vrednosti i regulisanje celokupne proizvodnje pomoću vrednosti. U ovom sasvim specifičnom obliku vrednosti rad važi, s jedne strane, samo kao društveni rad; s druge strane, raspodela ovog društvenog rada i uzajamno dopunjavanje, razmena materije njegovih proizvoda, podređivanje pod društveni mehanizam i uvlačenje u njega, prepušteni su slučajnim akcijama pojedinačnih kapitalističkih proizvođača, koje se uzajamno potiru. Pošto se ovi susreću samo kao vlasnici roba i svaki gleda da svoju robu proda po što je moguće višoj ceni (a prividno ga i u regulisanju same proizvodnje vodi samo njegova samovolja), to se unutrašnji zakon sprovodi samo posredstvom njihove konkurenциje, pritiska koji vrše jedan na drugog, čime se odstupanja uzajamno potiru. Zakon vrednosti dejstvuje ovde samo kao unutrašnji zakon, prema pojedinačnim agentima kao slepi prirodni zakon, i sprovodi društvenu ravnotežu proizvodnje usred njenih slučajnih fluktuacija.

Zatim je već u robi uključeno, a još više u robi kao proizvodu kapitala, postvarivanje društvenih obeležja proizvodnje i subjektivisanje materijalnih osnovica proizvodnje, što je karakteristično po ceo kapitalistički način proizvodnje.

Drugo što specijalno odlikuje kapitalistički način proizvodnje jeste proizvodnja viška vrednosti kao neposredna svrha i određujuća pobuda proizvodnje. Kapital proizvodi u suštini kapital, a ovo on čini samo

ukoliko proizvodi višak vrednosti. Kod razmatranja relativnog viška vrednosti, a zatim kod razmatranja pretvaranja viška vrednosti u profit, mi smo videli kako se na ovome zasniva način proizvodnje svojstven kapitalističkom periodu — naročit oblik razvitka društvenih proizvodnih snaga rada, ali tako da su one prema radniku osamostaljene snage kapitala, pa zato u direktnoj suprotnosti prema njegovom, radnikovom, sopstvenom razvitku. Proizvodnja za vrednost i za višak vrednosti uključuje, kako se to pokazalo kod daljeg izlaganja, stalno aktivnu tendenciju da se radno vreme potrebno za proizvodnju neke robe, tj. njena vrednost, svede na dati društveni prosek. Nagon za reduciranjem cene koštanja na njen minimum postaje najjača poluga za uvećavanje društvene proizvodne snage rada, ali koje se ovde ispoljava samo kao stalno uvećavanje proizvodne snage kapitala.

Autoritet koji kapitalista uzima u neposrednom procesu proizvodnje kao oličenje kapitala, društvena funkcija koju on nosi kao rukovodilac i gospodar proizvodnje, bitno se razlikuje od autoriteta na bazi proizvodnje s robovima, kmetovima itd.

Dok, na bazi kapitalističke proizvodnje, prema masi neposrednih proizvođača društveni karakter njihove proizvodnje istupa u obliku strого regulativnog autoriteta, i društvenog mehanizma radnog procesa, koji je raščlanjen kao potpuna hijerarhija — a ovaj autoritet pripada njegovim nosiocima samo kao oličenju uslova rada prema radu, a ne kao u ranijim oblicima proizvodnje kao političkim i teokratskim vladarima — dotle medu nosiocima ovog autoriteta, samim kapitalistima, koji se susreću samo kao vlasnici roba, vlada najpotpunija anarhija, u čijem okviru društveno jedinstvo proizvodnje pribavlja sebi važnost nasuprot individualnoj samovolji samo kao nadmoćni prirodni zakon.

Samo zato što je rad pretpostavljen u obliku najamnog rada, a sredstva za proizvodnju u obliku kapitala — dakle samo usled ovog specifičnog društvenog vida ova dva bitna faktora proizvodnje — jedan deo vrednosti (proizvoda) predstavlja se kao višak vrednosti, a ovaj višak vrednosti kao profit (renta), kao kapitalistova dobit, kao dodatno raspoloživo bogatstvo koje njemu pripada. Ali samo zato što se on ovako predstavlja kao *njegov profit*, predstavljaju se dodatna sredstva za proizvodnju, koja su određena za proširenje reprodukcije i koja sačinjavaju jedan deo profita, kao nov dodatni kapital, a proširenje procesa reprodukcije uopšte kao kapitalistički proces akumulacije.

Mada je oblik rada kao najamnog rada odlučujući po obličeju čitavog procesa i po specifični način same proizvodnje, nije najamni rad taj koji određuje vrednost. U određenju vrednosti radi se o društvenom radnom vremenu uopšte, o količini rada kojom društvo uopšte ima da raspolaže, i čije relativno apsorbovanje od strane različitih proizvoda u izvesnoj meri određuje njihovu respektivnu društvenu težinu. Na svaki način, određeni oblik u kome se društveno radno vreme sprovodi u vrednosti roba kao određujući elemenat, utoliko je vezan sa oblikom rada kao najamnog rada i odgovarajućim oblikom sredstava za pro-

izvodnju kao kapitala što samo na ovoj osnovici robna proizvodnja postaje opštim oblikom proizvodnje.

Uostalom, da vidimo samo takozvane odnose raspodele. Najamnina pretpostavlja najamni rad, profit pretpostavlja kapital. Ovi određeni oblici raspodele pretpostavljaju, dakle, odredene društvene karaktere uslova proizvodnje i odredene društvene odnose agenata proizvodnje. Određeni odnos raspodele, dakle, samo je izraz istorijski određenog odnosa proizvodnje.

A sad uzmimo profit. Ovaj određeni oblik viška vrednosti pretpostavka je za to da se novo formiranje sredstava za proizvodnju vrši u obliku kapitalističke proizvodnje; to je, dakle, odnos koji vlada reprodukcijom, mada se pojedinačnom kapitalisti čini da bi sav profit mogao da pojede kao dohodak. Međutim, on kod toga nalazi prepreke, koje istupaju pred njega već u obliku fonda osiguranja i rezerve, zakona konkurenциje itd., i koje mu praktički dokazuju da profit nije neka prosta kategorija raspodele individualno potrošljivog proizvoda. Zatim je celi kapitalistički proces proizvodnje regulisan cenama proizvoda. Ali su same regulativne cene proizvodnje opet regulisavane izravnjem profitne stope i saobraznom raspodelom kapitala na različite društvene oblasti proizvodnje. Profit se ovde, dakle, ispoljava kao glavni činilac, ne raspodele proizvoda već same njihove proizvodnje, kao deo raspodele kapitala i samoga rada na različite oblasti proizvodnje. Cepanje profita na preduzetničku dobit i kamatu ispoljava se kao raspodela istog dohotka. Ali ono pre svega potiče iz razvitka kapitala kao vrednosti koja se sama oplođuje, koja proizvodi višak vrednosti, iz ovog određenog društvenog vida vladajućeg procesa proizvodnje. Taj razvitak iz sebe razvija kredit i kreditne ustanove, a s time i oblik proizvodnje. U kamati itd., tobožnji oblici raspodele ulaze u cenu kao određujući momenti proizvodnje.

O zemljišnoj renti moglo bi izgledati da je ona puki oblik raspodele, jer zemljišna svojina kao takva ne obavlja, ili bar ne obavlja neku normalnu funkciju u samom procesu proizvodnje. Ali okolnost što se 1) renta ograničava na višak preko prosečnog profita, i 2) što se zemljovlasnik od rukovodioca i gospodara procesa proizvodnje i celog procesa društvenog života srozava na prostog iznajmljivača zemlje, na zelenasa koji radi sa zemljom, na prostog inkasanta rente, predstavlja specifičan istorijski rezultat kapitalističkog načina proizvodnje. Što je zemlja dobila oblik zemljišne svojine, jeste jedna istorijska pretpostavka toga načina proizvodnje. Što zemljišna svojina dobija oblike koji dopuštaju kapitalistički način vođenja poljoprivrede, proizvod je specifičnog karaktera ovog načina proizvodnje. Može se dohodak zemljovlasnika i u drugim društvenim oblicima nazvati rentom. Ali je ona bitno drukčija od rente kakva se ispoljava u ovom načinu proizvodnje.

Prema tome, takozvani odnosi raspodele odgovaraju istorijski određenim, specifično društvenim oblicima procesa proizvodnje i odnosa u koje ljudi među sobom ulaze u procesu reprodukcije svog

Ijudskog života, i potiču iz njih. Istoriski karakter ovih odnosa raspodele jeste istoriski karakter odnosa proizvodnje, od kojih oni izražavaju samo jednu stranu. Kapitalistička raspodela drukčija je od oblika raspodele koji potiču iz drugih načina proizvodnje, i svaki oblik raspodele iščezava sa određenim oblikom proizvodnje iz kojega je potekao i kome odgovara.

Shvatanje koje smatra istorijskim samo odnose raspodele, ali ne i odnose proizvodnje, s jedne je strane samo shvatanje tek otpočete, ali još neslobodne kritike buržoaske ekonomije. A s druge strane, ono počiva na brkanju i identifikovanju društvenog procesa proizvodnje s jednostavnim procesom rada kakav bi morao da obavlja i neki abnormalno usamljen čovek bez ikakve društvene podrške. Ukoliko je proces rada samo jednostavno proces između čoveka i prirode, ostaju njegovi jednostavni elementi zajednički svima njegovim društvenim razvojnim oblicima. Ali svaki određeni istorijski oblik ovog procesa razvija dalje njegove materijalne osnovice i društvene oblike. Dospevši na izvestan stupanj zrelosti, određeni istorijski oblik biva odstranjen i pravi mesta jednom višem istorijskom obliku. Da je nastupio momenat ovakve krize, pokazuje se čim protivrečnost i suprotnost među odnosima raspodele, a stoga i određene istorijske forme njima saobraznih odnosa proizvodnje, s jedne strane, i proizvodnih snaga, sposobnosti za proizvodnju i razvitka njenih činilaca, s druge strane, dobiju širinu i duzinu. Tada nastupa sukob između materijalnog razvitka proizvodnje i njenog društvenog oblika⁵⁸.

⁵⁸ Vidi spis o konkurenciji i kooperaciji (1832?) [126]

G L A V A P E D E S E T D R U G A
Klase

Vlasnici gole radne snage, vlasnici kapitala i zemljovlasnici, kojima najamnina, profit i zemljišna renta sačinjavaju odgovarajuće izvore dohotka, dakle najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici sačinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje.

Neosporno je da je moderno društvo, u svojoj ekonomskoj strukturi, najdalje, najklasičnije razvijeno u Engleskoj. Pa ipak ova klasna struktura ni tu ne istupa u svojoj čistoti. I ovde (mada na selu nesravnjeno manje nego u gradovima) srednji i prelazni stupnjevi svugde pomučuju granice. Ali je za naše razmatranje ovo irelevantno. Mi smo videli da je stalna tendencija i zakon razvitka kapitalističkog načina proizvodnje da sredstva za proizvodnju sve više i više rastavlja od rada, i da rasparčana sredstva za proizvodnju sve više koncentriše u velike grupe, dakle da rad pretvori u najamni rad, a sredstva za proizvodnju u kapital. A ovoj tendenciji odgovara na drugoj strani samostalno rastavljanje zemljišne svojine od kapitala i rada⁵⁹, ili pretvaranje svake zemljišne svojine u oblik zemljišne svojine koji odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje.

Zatim treba odgovoriti na pitanje: šta sačinjava klasu?, a ovo proizlazi samo po sebi iz odgovora na drugo pitanje: šta čini da su najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici kategorije koje obrazuju tri velike društvene klase?

Na prvi pogled, to je istovetnost dohodaka i izvora dohodaka. To su tri velike društvene grupe, čije komponente, individue koje ih sačinjavaju, žive — prema tome kojoj grupi pripadaju — od na-

⁵⁹ Tačno primećuje F. List: »Gde na velikim dobrima preteže samostalno obdelavanje, pokazuje se time samo nedostatak civilizacije, sredstava komunikacije, domaćih radinosti i bogatih gradova. Zato ga nalazimo svugde u Rusiji, Poljskoj, Mađarskoj, Meklenburgu. Ranije je ono preovladavalo i u Engleskoj, ali je s podizanjem trgovine i zanata stupilo na njegovo mesto razbijanje na srednja gazdinstva i davanje pod zakup.« (*Die Ackerverfassung, die Zergwirthschaft und die Auswanderung*, 1842, str. 10.)

jamnine, profita i zemljišne rente, od iskorišćavanja svoje radne snage, svoga kapitala i svoje zemljišne svojine.

Međutim, sa ovog bi stanovišta npr. i lekari i činovnici bili dve klase, jer pripadaju dvema različnim društvenim grupama, kod kojih dohoci članova svake ove grupe teku iz istog izvora. Isto bi važilo i za beskonačnu rascepkanost interesa i položaja na koje podela društvenog rada cepta kako radnike tako i kapitaliste i zemljovlasnike — npr. ove poslednje u vlasnike vinograda, oranica, šuma, rudnika, ribnjaka.

{Ovde se rukopis prekida. — F. E.}

Friedrich Engels

Dopuna i dodatak trećoj knjizi »Kapitala«^[127]

Otkako treća knjiga *Kapitala* podleže javnoj oceni, već je više puta i različito bila tumačena. Drukčije se nije moglo ni očekivati. Pri izdavanju bilo mi je najviše stalo do toga da uspostavim što je moguće autentičniji tekst, da nove Marxove rezultate što je više moguće iznesem sopstvenim Marxovim rečima, a da se ja sam umešam samo gde je bilo apsolutno neizbežno, ali tako da ni tu ne ostavim čitaoca u sumnji o tome ko mu govori. Neki su mi to prebacivali misleći da je trebalo da materijal koji je bio pred mnom pretvorim u sistematski razrađenu knjigu, en faire un livre, kako Francuzi kažu, drugim rečima – da autentičnost teksta žrtvujem udobnosti čitaoca. Ali ja nisam tako shvatio svoj zadatak. Za takvu preradu nisam imao nikakvo opravdanje; čovek kao Marx ima pravo da bude lično saslušan, njegova naučna otkrića morala su potomstvu biti predana u najvećoj autentičnosti njegovog sopstvenog izlaganja. Zatim, nije bilo u meni ni najmanje volje da se tako, kako sam ja morao smatrati, ogrešim o zaostavštinu toliko nadmoćnijeg čoveka; meni bi to izgledalo kao prekršaj vernosti. I treće, bilo bi to i potpuno beskorisno. Dati se u nepotrebne troškove za ljudе koji ne umeju ili neće da čitaju, koji su se već kod I knjige više trudili da je krivo razumeju nego što je bilo potrebno da je pravilno razumeju – uopšte je besmisleno. A za one kojima je stalo do stvarnog razumevanja bio je baš sâm original najvažnija stvar; za njih bi moja prerada u najboljem slučaju imala vrednost komentara, i to još komentara nečeg neobjavljenog i nepristupačnog. Već pri prvoj kontroverzi moralo bi se prići originalnom tekstu, a kod druge i treće postalo bi neizbežno njegovo izdavanje u celini.

Takve su kontroverze shvatljive same po sebi kod dela koje donosi toliko novoga, i to u prvoj brzo nabačenoj i mestimično nepotpunoj obradi. Tu moja intervencija može svakako biti od koristi da bi se otklonile teškoće razumevanja, da bi se više istakla važna gledišta čiji značaj ne dolazi u tekstu u dovoljnoj meri do izraza i da bi se tekstu pisanim 1865. dodale izvesne važnije dopune na osnovu stanja stvari u 1895. I doista, već postoje dve tačke koje mi izgleda da treba ukratko raspraviti.

I. Zakon vrednosti i profitna stopa

Moralo se očekivati da će rešenje prividne protivrečnosti između ova dva činioca izazvati diskusije i posle objavljivanja Marxovog teksta, baš kao i pre objavljivanja. Bilo je dosta njih koji su bili spremni na potpuno čudo, pa su sad razočarani, jer umesto očekivanog hokus-pokusa imaju sada pred sobom jednostavno-racionalno, prozaično-trezveno izlaganje suprotnosti. Najradosnije se razočarao naravno poznati illustre Loria. On je najzad našao Arhimedovu tačku oslonca, sa koje čak i patuljak njegovog kalibra može da digne u zrak i razbuca čvrstu džinovsku Marxovu građevinu. Šta, uzvikuje on ozlojeden, i to treba da je neko rešenje? Pa to je čista mistifikacija! Kad ekonomisti govore o vrednosti, govore o vrednosti koja se zaista utvrđuje u razmeni.

»A zanimati se nekom vrednošću po kojoj se robe *niti prodaju, niti se ikad mogu prodavati* (nè possono vendersi mai), to još nikad nije učinio nijedan ekonomist koji ima trunke razuma, niti će to ikad učiniti... Kad Marx tvrdi da je vrednost po kojoj se robe *nikad* ne prodaju određena srazmerno radu koji je u njima sadržan, zar on onda ne ponavlja samo u obrnutoj formi stav ortodoksnih ekonomista: da vrednost po kojoj se robe prodaju *nije* srazmerna radu koji je na njih utrošen?... Ništa ne pomaže ni kad Marx kaže da se uprkos odstupanju pojedinačnih cena od pojedinačnih vrednosti ukupna cena svih roba uvek poklapa s njihovom ukupnom vrednošću, ili sa količinom rada koja se sadrži u ukupnoj masi robâ. Jer pošto vrednost nije ništa drugo do srazmera u kojoj se jedna roba razmenjuje za drugu, to je već i sama predstava ukupne vrednosti absurd, glupost... *contradictio in adjecto*.«

Odmah na početku dela kaže Marx da razmena može da izjednači dve robe samo usled jednorodnog i jednakog velikog u njima sadržanog elementa, naime jednake količine u njima sadržanog rada. A sada to sam najsvečanije poriče uveravajući da se robe razmenjuju u sasvim drukčijoj srazmeri nego što je u njima sadržana količina rada.

»Je li ikad bilo ovako potpunog svodenja ad absurdum, većeg teoretskog bankrotstva? Je li ikad bilo izvršeno neko naučno samoubistvo sa većom pompom i na svečaniji način?« (»Nuova Antologia», 1. februar 1895, str. 477, 478, 479.)

Naš Loria je, kako se vidi, presrećan. Zar nije imao pravo da Marxa tretira kao sebi ravna, kao ordinarnog šarlatana? Eto vidite — Marx se sprda sa svojom publikom baš kao Loria, živi od mistifikacija baš kao i najsitniji talijanski profesor ekonomije. Ali dok Dulcamara može to sebi dozvoliti jer razume svoj zanat, onaj nezgrapni severnjak Marx pada u niz nespretnosti, pravi gluposti i apsurde, tako da mu naposletku ne preostaje ništa drugo osim svečanog samoubistva.

Travelling and Reptiles.

Faksimil 1. strane Engelsovog rukopisa »Zakon vrednosti i profitna stopa«

Prištedimo za kasnije tvrđenje da se robe nikad nisu prodavale niti se ikad mogu prodavati po vrednostima koje su određene radom. Držimo se ovde samo tvrđenja g. Lorie da

»vrednost nije ništa drugo do srazmera u kojoj se jedna roba razmenjuje za drugu, i da je prema tome već i sama predstava ukupne vrednosti roba absurd, glupost itd.«

Srazmera u kojoj se dve robe razmenjuju, njihova vrednost, prema tome je nešto čisto slučajno, nešto što je robama doletelo spolja, što danas može biti ovako, sutra onako. Da li se metarska centa pšenice razmenjuje za jedan gram ili za kilogram zlata, to ni najmanje ne zavisi od uslova koji su toj pšenici ili zlatu inherentni, već od okolnosti koje su jednom i drugom potpuno strane. Jer inače bi se ove okolnosti morale potvrditi i u razmeni, morale bi uglavnom gospodariti razmenom, pa imati samostalnu egzistenciju i bez obzira na razmenu, tako da bi moglo biti govora o ukupnoj vrednosti roba. To je glupost, kaže illustre Loria. Ma u kojoj se srazmeri dve robe razmenjivale, to je njihova vrednost, i s time kraj. Vrednost je, dakle, identična s cenom, i svaka roba ima toliko raznih vrednosti koliko raznih cena može postići. A cena se određuje tražnjom i ponudom, pa ko još dalje pita taj je budala ako čeka na odgovor.

Ipak ta stvar ima svoju malu začkoljicu. U normalnom stanju tražnja i ponuda se poklapaju. Podelimo, dakle, sve robe koje postoje na svetu na dve polovine, u grupu tražnje i u jednak veliku grupu ponude. Uzmimo da svaka predstavlja cenu od 1000 milijardi maraka, franaka, funti sterlinga ili čega god. Prema Adamu Rieseju, ovo čini ukupno cenu ili vrednost od 2000 milijardi. Glupost, absurd, kaže g. Loria. Obe grupe mogu zajedno predstavljati cenu od 2000 milijardi. Ali s vrednošću je drukčije. Ako kažemo cena, onda je $1000 + 1000 = 2000$. Ali ako kažemo vrednost, onda je $1000 + 1000 = 0$. Bar u tome slučaju gde se radi o ukupnosti roba. Jer ovde roba svakoga od dvojice vredi samo 1000 milijardi, jer svaki od dvojice hoće i može da dâ tu sumu za robu drugoga. Ali ako sjedinimo ukupnost roba jednog i drugog u ruci nekog trećeg, onda prvi nema u ruci više nikakvu vrednost, drugi isto tako, a treći tek nikako — i na kraju nema niko ništa. I mi se ponovo divimo nadmoćnosti kojom je naš južnjački Cagliostro tako razbucao pojam vrednosti da od njega više nije ostao ni najmanji trag. Ovo je vrhunac usavršenosti vulgarne ekonomije!¹

¹ Isti »svojom slavom poznati« gospodin (da govorimo Heineovim jezikom) našao je nešto kasnije za nužno da odgovori na moj predgovor III tomu, naime kad je ovaj izašao na talijanskom u prvoj svesci časopisa »Rassegna«^[128] od 1895. Odgovor se nalazi u »Riforma Sociale«^[129] od 25. februara 1895. Pošto me je najpre obasuo slavopojkama, koje su kod njega neizbežne i baš zato dvostruko od-

U Braunovom »Archiv für soziale Gesetzgebung«^[130], VII, sv. 4, daje Werner Sombart u celini odličan prikaz opštih crta Marxovog sistema. Ovo je prvi put da je jednom nemačkom univerzitetskom profesoru pošlo za rukom da u Marxovim spisima uglavnom vidi ono što je Marx stvarno kazao, da izjavi da se kritika Marxovog sistema ne može sastojati u njegovom pobijanju — »neka se time bave politički štreberi« — već samo u daljem razvijanju. I Sombart se, shvatljivo, bavi našom temom. On ispituje koji značaj ima vrednost u Marxovom sistemu i dolazi do sledećih rezultata: vrednost se ne ispo-

vratne, izjavljuje on da mu nije ni na um palo da za sebe eskamotira Marxove zasluge za materijalističko shvatanje istorije. On ih je priznao već 1885, naime sasvim uzgredno u jednom članku nekog časopisa. Ali tim upornije on to prečutkuje tamo gde stvar spada, naime u svojoj dotičnoj knjizi, gde se Marx spominje tek na 129. strani, i to samo povodom sitne zemljišne svojine u Francuskoj. I sad on smelo izjavljuje da Marx uopšte nije začetnik te teorije; ako nju nije već Aristotel nagovestio, a ono ju je bar Harrington već 1656. nesumnjivo proglašio, a razvila ju je davno pre Marxa čitava plejada istoričara, političara, pravnika i ekonomista. Šta se sve može pročitati u francuskom izdanju Lorijinog dela! Ukratko, savršeni plagijator. Pošto sam mu onemogućio dalje hvalisanje pozajmicama iz Marxa, on drsko tvrdi da se i Marx kiti tudim perjem, baš kao on sam.

— Od ostalih mojih napada osvrće se još na onaj da prema Loriji Marx nikad nije imao namjeru da piše drugu, a kamoli treću knjigu *Kapitala*. »I sad mi Engels pobednički odgovara bacajući preda me 2. i 3. knjigu... sjajno! I ja se toliko radujem ovim tomovima, kojima dugujem tolika intelektualna uživanja da mi nikad pobeda nije bila tako draga kao ovaj današnji poraz — ako je to doista poraz. A je li to zaista poraz? Je li zbilja istina da je Marx napisao s namerom da objavi ovu mešavinu beležaka bez veze, koje je Engels s puno prijateljskog pjeteta sabrao? Je li doista dopušteno pretpostaviti da je Marx... ovim stranicama povjerio krunisanje svoga dela i svog sistema? Je li doista izvesno da bi Marx bio objavio onu glavu o prosečnoj profitnoj stopi, u kojoj se tako mnogo godina obećavano rešenje svodi na najneutešniju mistifikaciju, na najvulgarniju igru fraza? Dozvoljeno je bar da se u to sumnja... Meni se čini da to dokazuje da posle izdavanja svoje sjajne (splendido) knjige Marx nije imao namjeru da joj da sledbenika, ili pak da je dovršenje džinovskog dela htio da ostavi svojim naslednicima, izvan svoje sopstvene odgovornosti.«

Tako stoji napisano, na str. 267. Heine nije mogao govoriti o svojoj nemačkoj filistarskoj publici sa više prezira nego rečima: pisac se najzad navikava na svoju publiku, kao da je ona neko razumno biće. A za šta tek illustre Loria mora da smatra svoju publiku?

Na kraju, nova porcija pohvala koja pljušti na mene nesrećnika. Pri tome se naš Sganarell upoređuje sa Bileamom, koji je došao da proklinje, ali iz čijih su usta protiv njegove volje potekle »reči blagoslova i ljubavi«. Dobri Bileam odlikovao se, naime, time što je jahao na magarici koja je bila pametnija od svog gospodara. Ovoga puta Bileam je svoju magaricu, očigledno, ostavio kod kuće.

Ijava u odnosu razmene kapitalistički proizvedenih roba; ona ne živi u svesti agenata kapitalističke proizvodnje; ona nije empirička, već misaona, logička činjenica; pojam vrednosti u materijalnoj određenosti kod Marxa samo je ekonomski izraz za činjenicu društvene proizvodne snage rada kao osnovice privredne egzistencije; zakon vrednosti dominira privrednim procesima u kapitalističkom privrednom poretku u poslednjoj instanci i ima za taj privredni poredak ovu sadržinu u najopštijem vidu: vrednost robâ je specifični i istorijski oblik u kome se kao određujući faktor ostvaruje proizvodna snaga rada koja u poslednjoj instanci dominira svima privrednim zbivanjima. — Ovako Sombart; za ovo shvatanje značaja zakona vrednosti za kapitalistički oblik proizvodnje ne može se kazati da je neispravno. Ali zato mi se čini suviše uopšteno; moguće ga je formulisati određenije i preciznije; po mome mišljenju, ono nikako ne iscrpljuje sav značaj zakona vrednosti za one ekonomске stupnjeve razvijenja društva kojima taj zakon vlada.

U Braunovom »Sozialpolitisches Zentralblatt«^[131] od 25. februara 1895, br. 22, nalazi se isto tako odličan članak o III tomu *Kapitala* od Conrada Schmidta. Tu treba naročito istaći dokaz kako Marxovo izvođenje prosečnog profita iz viška vrednosti prvi put daje odgovor na pitanje koje dosadašnja politička ekonomija nije ni nabacila, na pitanje kako se to određuje visina ove prosečne profitne stope i kako dolazi to da je ona recimo 10 ili 15%, a ne 50 ili 100%. Otkada znamo da je višak vrednosti koji industrijski kapitalista prisvaja iz prve ruke jedini i isključivi izvor iz kojega teku profit i zemljišna renta, pitanje se rešava samo od sebe. Ovaj deo Schmidtovog napisa mogao bi biti napisan direktno za ekonomiste à la Loria kad ne bi bio uzaludan trud otvarati oči onima koji neće da vide.

I Schmidt ima svoja formalna dvoumljenja u pogledu zakona vrednosti. On ga naziva naučnom *hipotezom* postavljenom radi objašnjenja stvarnog procesa razmene, hipotezom koja se i prema njoj prividno sasvim protivrečnim pojavama konkurentskih cena potvrđuje kao nužna, neophodna i rasvetljujuća; bez zakona vrednosti prestaje i po njegovom shvatanju svako teoretsko razumevanje ekonomskog mehanizma kapitalističke stvarnosti. A u jednom privatnom pismu, koje neka mi on dozvoli da citiram, Schmidt proglašava zakon vrednosti u kapitalističkom obliku proizvodnje direktno za fikciju, pa makar teoretski i nužnu.^[132] — Ali, po mome mišljenju, ovo shvatanje je sasvim pogrešno. Zakon vrednosti ima za kapitalističku proizvodnju daleko veći i određeniji značaj nego što bi bio značaj jedne puke hipoteze, a da i ne govorimo o fikciji, makar i nužnoj.

Ni Sombart ni Schmidt — illustre Loriju privlačim ovamo samo kao razveseljavajuću vulgarnoekonomsku ludost — ne uzimaju dovoljno u obzir da se ovde ne radi samo o nekom čisto logičkom procesu, već o istorijskom procesu i o misaonom odrazu koji ga objašnjava, o logičkom praćenju njegovih unutrašnjih veza.

Odlučujuće mesto nalazi se kod Marxa u III tomu, str. 154 [ovde str. 150]:

»Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao *robe*, nego kao *proizvodi kapitala* koji polažu pravo na ideo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak ideo.«

Za ilustraciju ove razlike pretpostavlja se sada da su radnici u posedu svojih sredstava za proizvodnju, da su prosečno radili jednaku dužinu vremena i sa istom intenzivnošću, i da su svoje robe direktno među sobom razmenili. Tada bi dva radnika u jednom danu svojim radom dodali proizvodu jednaku količinu nove vrednosti, ali proizvod svakoga od njih imao bi različitu vrednost već prema radu koji je već ranije bio otelovljen u sredstvima za proizvodnju. Ovaj poslednji deo vrednosti predstavlja bi postojani kapital kapitalističke privrede, deo novododate vrednosti upotrebljen na životna sredstva radnika predstavlja bi promenljivi kapital, a deo nove vrednosti, koji tada još preostane, višak vrednosti, koji bi ovde, dakle, pripadao radniku. Oba radnika primila bi, dakle, po odbitku naknade za »postojani« deo vrednosti koji su oni samo predujmili, jednakе vrednosti; ali odnos dela koji predstavlja višak vrednosti prema vrednosti sredstava za proizvodnju — što bi odgovaralo kapitalističkoj profitnoj stopi — bio bi kod njih dvojice različit. Ali pošto svaki od njih u razmeni dobija naknadu za vrednost sredstava za proizvodnju, bila bi ta okolnost bez ikakvog značaja.

»Razmena roba po njihovim vrednostima, ili približno po njihovim vrednostima, zahteva, dakle, *mnogo niži stupanj* nego razmena po cenama proizvodnje, za koju je potreban neki određeni stepen kapitalističkog razvijanja... Prema tome, bez obzira na to što zakon vrednosti vlada cenama i njihovim kretanjem, potpuno je pravilno smatrati vrednosti roba ne samo *teorijski* nego i *istorijski* kao prius [ono što prethodi] cenâ proizvodnje. Ovo važi za prilike u *kojima sredstva za proizvodnju pripadaju radniku*, a takvo stanje nalazimo, u starom kao i u modernom svetu, kod seljaka koji sam obrađuje sopstvenu zemlju i kod zanatlije. Ovo je u skladu i s našim ranije iznetim gledištem da razvitak proizvoda u robe nastaje razmenom među raznim zajednicama, a ne među članovima jedne iste zajednice. Kao što važi za ovo prvobitno stanje, važi to i za docnija stanja koja se zasnivaju na rođstvu i kmetstvu, i za esnafsku organizaciju zanata, dokle god se sredstva za proizvodnju, vezana svaka za svoju granu proizvodnje, samo s teškoćom mogu prenositi iz jedne oblasti u drugu, i dok se zbog toga različite oblasti proizvodnje u izvesnim granicama odnose jedna prema drugoj kao strane zemlje ili komunističke zajednice.« (Marx, *Kapital*, III tom, str. 155, 156 [ovde str. 151/152].)

Da je Marx stigao da još jednom preradi III knjigu, on bi ovo mesto bez sumnje znatno više razradio. Ovako kako sada стоји, ono daje samo skicu onoga što o ovome pitanju treba da se kaže. Hajdemo, dakle, nešto bliže u tu stvar.

Mi svi znamo da u počecima društva proizvode troše sami proizvođači i da su ti proizvođači spontano organizovani u više ili manje komunistički uređenim zajednicama; da je razmena suviških proizvoda sa strancima, od koje počinje pretvaranje proizvoda u robe, kasnijeg datuma, da se vrši isprva samo između pojedinih zajednica koje su plemenski tuđe među sobom, ali da se docnije počinje vršiti i u okviru zajednice, te da bitno doprinosi raspadanju zajednice na veće ili manje porodične grupe. Ali i posle ovog raspada glave porodica koje vrše razmenu ostaju radni seljaci, koji uz pomoć svoje porodice proizvode na sopstvenom selištu gotovo sve svoje potrebe, a samo mali deo potrebnih predmeta uzimaju spolja u razmenu za sopstveni suvišni proizvod. Porodica se ne bavi samo zemljoradnjom i stočarstvom, ona i prerađuje svoje proizvode u gotove articke potrošnje, mestimično još melje ručnim mlinom, peče hleb, prede, boji, tka kudelju i vunu, štavi kožu, podiže i opravlja drvene zgrade, izrađuje alate i sudove, dosta često radi stolarske i kovačke poslove; tako da je porodica ili porodična grupa uglavnom sama sebi dovoljna.

Ono malo što takva porodica još ima da uzme u zamenu, ili kupi od drugih, sastojalo se čak do početka 19. veka u Nemačkoj pretežno od predmeta zanatske proizvodnje, dakle od takvih stvari čiji način izrade seljaku nikako nije bio tuđ i koje on sam nije proizvodio bilo samo zato što mu sirovina nije bila dostupna, bilo što je kupljeni artikal bio mnogo bolji ili vrlo mnogo jeftiniji. Srednjovekovnom seljaku bilo je, dakle, prilično tačno poznato radno vreme potrebno za izradu predmeta koje je on uzimao u razmenu. Kovač i kolar sela radili su pred njegovim očima; isto tako i krojač i obućar, koji su još za moje mladosti svraćali redom k našim rajnskim seljacima i prerađivali u odelo i obuću materije sopstvene proizvodnje. I seljak i ljudi od kojih je on kupovao bili su i sami radnici [neposredni proizvođači^{1*}], razmenjivani artikli bili su sopstveni proizvodi svakoga od njih. Šta su oni trošili pri izradi tih proizvoda? Rad i samo rad: za naknadu alata, za proizvođenje sirovine, za njenu preradu oni nisu izdavali ništa drugo osim sopstvene radne snage; pa kako bi te svoje proizvode mogli razmenjivati za proizvode drugih radnih proizvođača drukčije nego srazmerno utrošenom radu? I ne samo što je radno vreme upotrebljeno na te proizvode bilo jedino prikladno merilo za kvantitativno određivanje veličina koje su se razmenjivale; tu nikakvo drugo merilo uopšte nije bilo mogućno. Ili, zar će neko misliti da su seljak i zanatlija bili toliko glupi da dadu proizvod svog desetočasovnog rada za proizvod nečijeg samo jednočasovnog rada? Za čitav period seljačke naturalne privrede nije mogućna druga razmena osim one u kojoj razmenjivane robne količine imaju tendenciju da se sve više i više mere prema količinama rada koje su u njima otelovljene. Od onog

^{1*} Reči u uglastoj zagradi precrtane su u Engelsovom rukopisu.

časa kad novac prodire u taj način privrede, tendencija prilagođavanja zakonu vrednosti (nota bene, u Marxovoj formulaciji!) postaje, s jedne strane, još izrazitija, ali s druge strane, intervencija zelenoškog kapitala i poresko isisavanje već je probijaju i periodi za koje se cene prosečno približuju vrednostima do jedne nevažne razlike, već bivaju duži.

Isto to važi i za razmenu između seljačkih proizvoda i proizvoda varoških zanatlja. Isprva se ta razmena vrši neposredno, bez posredništva trgovca, u gradske pijačne dane, kad seljak prodaje i kupuje. I tu su ne samo seljaku poznati radni uslovi zanatlje, nego i zanatlji radni uslovi seljaka. Jer i on je sam još pomalo seljak, on ima ne samo povrtnjak i voćnjak, nego vrlo često i komadić njive, jednu ili dve krave, svinje, živinu itd. Tako su ljudi u srednjem veku bili u stanju da s priličnom tačnošću izračunaju svaki drugome troškove proizvodnje u sirovini, pomoćnoj materiji, radnom vremenu — bar što se tiče artikala svakodnevne opšte potrebe.

Ali kako za tu razmenu prema merilu količine rada ovu količinu izračunati, pa makar samo posredno i relativno, za proizvode koji su zahtevali duži, nepravilnim pauzama prekidani i u svom prinosu nepouzdan rad, npr. žito i stoku? I to još kod ljudi koji nisu umeli računati? Očigledno, samo putem dugotrajnog procesa približavanja u cikcaku, često pipajući tamo-amo po mraku, pri čemu se, kao i inače, dolazilo pameti tek kroz štetu. Ali potreba koju je svaki imao da uglavnom istera svoje troškove uvek je pomagala da se ponovo dode na ispravan put, a malo broj vrsta predmeta koji su dolazili u saobraćaj, kao i često vekovima stabilni način njihove proizvodnje, olakšavali su postizanje toga cilja. A da nipošto nije tako dugo trajalo dok se relativna veličina vrednosti tih proizvoda prilično približno ustavila, dokazuje sama činjenica da je ona roba kod koje to — zbog dugog vremena proizvodnje pojedinog komada — izgleda najteže, stoka, postala prva prilično opšte priznata novčana roba. Da bi se to postiglo, morala je vrednost stoke, njen odnos razmene prema čitavom nizu drugih roba, već dostići relativno neobičnu utvrđenost priznatu bez pogovora u oblasti mnogobrojnih plemena. A ljudi toga vremena svakako su bili dovoljno razumni — kako odgajivači stoke tako i njihovi kupci — da u razmeni ne poklone bez ekvivalenta svoje utrošeno radno vreme. Naprotiv: što bliže ljudi stoje prvočitnom stanju robne proizvodnje — npr. Rusi i orijentalni narodi — to više vremena rasipaju i danas još na to da dugim upornim cenkanjem isteraju punu naknadu za svoje radno vreme koje su upotrebili na neki proizvod.

Polazeći od ovog određenja vrednosti radnim vremenom, razvila se sad cela robna proizvodnja, a sa njom i mnogostruki odnosi u kojima se afirmiraju razne strane zakona vrednosti, kako su izložene u prvom odeljku prve knjige *Kapitala*, dakle naročito oni uslovi pod kojima rad jedino ima karakter tvorca vrednosti. A to su takvi uslovi

koji se sprovode a da učesniku ne dolaze u svest i koji se tek mučnim teoretskim istraživanjem mogu apstrahovati iz svakodnevne prakse, koji, dakle, deluju na način prirodnih zakona, kao što je to, izvodeći zaključak iz prirode robne proizvodnje, i Marx kao nužno dokazao. Najvažniji i najodlučniji^{1*} napredak bio je prelaz na metalni novac, ali koji je imao i za posledicu da se određivanje vrednosti radnim vremenom nije više vidljivo pokazivalo na površini robne razmene. Za praktično shvatanje novac je postao odlučujući merilac vrednosti, i to utoliko više ukoliko su raznolikije bile robe koje su dospevale u trgovinu, ukoliko su više dolazile iz udaljenih zemalja, dakle ukoliko se manje moglo kontrolisati radno vreme potrebno za njihovu proizvodnju. Ta, novac je i sam isprva dolazio većinom iz tuđine; i onda kad je plemeniti metal dobijan u zemlji, seljak i zanatlija delom nisu bili kadri da približno ocene na to upotrebljeni rad, a delom je i njima samima, usled navike da računaju u novcu, bila prilično zamračena svest o svojstvu rada kao mere vrednosti; novac otpoče da u narodnom mišljenju predstavlja absolutnu vrednost.

Jednom reči: Marxov zakon vrednosti ima opštu važnost, ukoliko ekonomski zakoni uopšte važe, za čitav period proste robne proizvodnje, dakle do onog vremena kada u ovoj nastaje modifikacija nastupanjem kapitalističke forme proizvodnje. Do toga vremena gravitiraju cene u pravcu vrednosti određenih Marxovim zakonom i osciliraju oko tih vrednosti, tako da se, u granicama koje se mogu zanemariti, prosečne cene dužih perioda, neprekidanih nasilnim spoljnim poremećajima, utoliko više poklapaju sa vrednostima ukoliko prosta robna proizvodnja dolazi do punijeg procvata. Marxov zakon vrednosti ima, dakle, ekonomski opšte važenje za razdoblje koje traje od početka razmene koja pretvara proizvode u robe do petnaestog veka našeg računanja. A robna razmena datira iz vremena koje leži pre svake pisane istorije, koje u Egiptu ide na najmanje tri i po hiljade, možda i pet hiljada, u Vaviloniji na četiri hiljade, možda i šest hiljada godina pre našeg računanja vremena; zakon vrednosti vladao je, dakle, u jednom periodu od pet do sedam hiljada godina. Pa divite se sad temeljitosti g. Lorie, koji vrednost koja je imala opštu i direktnu važnost za to vreme naziva vrednošću po kojoj se robe nikad ne prodaju niti mogu prodavati, i kojom se nikad neće baviti nijedan ekonomist koji ima trunčice zdravog razuma!

Dosad nismo govorili o trgovcu. Uzimanje u obzir njegove intervencije mogli smo sebi prištediti do sada kad prelazimo na pretvaranje proste u kapitalističku robnu proizvodnju. Trgovac je bio revolucionarni elemenat u tome društvu, gde je inače sve bilo štabilno, stabilno tako reći putem nasleđa, gde je seljak dobijao po nasledstvu i gotovo neotuđivo ne samo svoje selište, već i svoj položaj kao slobodni sopstvenik, slobodni ili podložni činjenjak ili kmet, a grad-

^{1*} u nemačkom originalu: einschneidenste (!)

ski zanatlija svoj zanat i svoje esnafске privilegije, a jedan i drugi povrh toga svoju mušteriju, svoje prodajno tržište, isto kao i umešnost koja se od mladosti izgrađivala za nasleđeni poziv. U taj je svet sada ušao trgovac, od koga je imao poči njegov prevrat. Ali ne kao svesni revolucionar; naprotiv, kao meso njegovog mesa, kost njegove kosti. Trgovac srednjeg veka nipošto nije bio individualist, on je bitno bio zadrugar, kao svi njegovi savremenici. Na selu je vladala zemljišna zajednica [Markgenossenschaft] potekla iz prvobitnog komunizma. Svaki je seljak isprva imao selište jednak veličine, sa jednakim parcelama svakog kvaliteta, i odgovarajući jednak udio u pravima opštinske zajednice. Otkako je zemljišna zajednica postala zatvorena, te više nisu deljena nova selišta, nastupila su putem nasledstva itd. podrazdeljivanja selišta i saobrazno tome podrazdeljivanja prava u zajednici; ali je puno selište ostalo jedinica, tako da je bilo polovinskih, četvrtinskih, osminskih selišta sa polovinom, četvrtinom, osminom prava udela u opštinskoj zajednici. Po uzoru zemljišne zajednice upravljale su se sve kasnije zanatske zadruge, pre svega esnafi u gradovima, čije uređenje nije bilo ništa drugo do primena uređenja marke [zemlj. zajednice] na jednu zanatsku privilegiju umesto na neki ograničeni seoski atar. Središna tačka cele organizacije bilo je jednak učešće svakog zadrugara u privilegijama i koristima koje su bile obezbeđene zajednici, kako je to jasno iskazano još u privilegijama elberfeldske i barmenske »Garnnahrung«^[133] od 1527. (Thun, *Industrie ma Niederrhein*, II, 164. i d.) Isto važi i o udeoničarima rudnika, gde je takođe svaka deonica (kuks) imala jednak udio i bila, slično kao selište člana zemljišne zajednice, deljiva zajedno sa svojim pravima i dužnostima. A to isto važi u ne manjoj meri o trgovačkim zadrugama, koje su dale život prekomorskoj trgovini. Mlečići i Đenovljani u luci Aleksandrije ili Carigrada, svaka »nacija« u svome fondaco — koji je bio kuća za stanovanje, krčma, stovarište, prostor za izlaganje i prodaju pored centralne kancelarije — obrazovali su potpune trgovinske zadruge, zatvorene prema konkurentima i mušterijama, prodavali su po cenama koje su među sobom utvrđivali; njihove robe imale su određen kvalitet garantovan javnim ispitivanjem, a često i žigosanjem; zajednički su odlučivali o cenama koje će platiti domorocima za njihove proizvode itd. Nisu drukčije postupali ni Hanzeati na »nemačkom mostu« (Tydske Bryggen) u Bergenu u Norveškoj, a takođe i njihovi holandski i engleski konkurenti. Teško onome ko bi prodao ispod cene ili bi kupio iznad cene! Bojkot koji ga je pogađao značio je u ono vreme bezuslovnu propast, ne računajući neposredne kazne koje je zadruga izricala nad krivcem. Ali su osnivane i još uže zadruge za određene svrhe, tako Maona u Đenovi, koja je mnogo godina vladala rudnicima stipse u Fokeji u Maloj Aziji i na ostrvu Hiosu, u 14. i 15. veku, zatim veliko Ravenberško trgovacko društvo, koje je od kraja 14. veka pravilo poslove sa Španijom i Italijom i tamo osnovalo naselja, i nemačko društvo augzburških Fuggerâ, Welserâ,

Vöhlinâ, Höchstetterâ itd. i nîrnberških Hirschvogelâ i drugih, koje je s kapitalom od 66 000 dukata i tri lade uzele učešća u portugalskoj ekspediciji u Indiju 1505/1506. i pri tome isteralo čistu dobit od 150, a po drugima od 175 na sto (Heyd, *Levantehandel*, II, 524), i ceo niz drugih društava — »monopolia«, koja su toliko izazivala Lutherovu srdžbu.

Tu se mi prvi put susrećemo s profitom i profitnom stopom. I zapravo je težnja trgovaca namerno i svesno upravljena na to da tu profitnu stopu izjednači za sve učesnike. Kod Mlečića na Levantu i kod Hanzeata na severu plaćao je svaki istu cenu za svoje robe kao i njegovi susedi, plaćao je iste transportne troškove, dobijao za svoju robu iste cene i kupovao isto tako povratni fraht po istoj ceni kao svaki drugi trgovac njegove »nacije«. Profitna stopa bila je, dakle, za sve jednaka. Kod velikih trgovačkih društava bila je podela dobiti pro rata uloženog u dela kapitala upravo isto tako po sebi razumljiva kao ideo u pravima marke pro rata ovlašćenog zemljišnog uleta ili u dobiti rudnika pro rata uleta u kuksovima. Jednaka profitna stopa, koja je u svome punom razvitku jedan od završnih rezultata kapitalističke proizvodnje, pokazuje se ovde, dakle, u svom najjednostavnijem obliku kao jedna od tačaka od kojih je kapital istorijski pošao, pa čak i kao direktni izdanak zemljišne zajednice, koja je opet direktni izdanak prakomunizma.

Ova prvobitna profitna stopa bila je nužno vrlo visoka. Posao je [isprva monopolski posao, dakle izuzetno unosan^{1*}] bio vrlo riskantan, ne samo zbog jako razvijenog gusarstva; i konkurentske nacije dozvoljavale su sebi ponekad svakojaka nasilja kad se pružala prilika; naposletku, proda i uslovi prodaje počivali su na privilegijama stranih vladalaca, koje su, opet, često kršene ili opozivane. Dobit je, dakle, morala sadržati i visoku premiju osiguranja. Zatim, obrt je bio spor, odvijanje poslova dugotrajno, a u najboljim vremenima, koja su na svaki način retko bila duža, posao je bio monopolска trgovina s monopolskim profitom. Da je profitna stopa prosečno bila vrlo visoka, dokazuju i vrlo visoke kamatne stope koje su tada važile, a koje su uvek morale biti uglavnom niže od procentne stope uobičajene trgovačke dobiti.

Ali je ta visoka profitna stopa, postignuta zadugarskom zajedničkom delatnošću, jednaka za sve učesnike, imala samo lokalno važenje u okviru zadruge, dakle u ovom slučaju »nacije«. Mlečići, Denovljani, Hanzeati, Holandani, svaka ta nacija imala je za sebe, a u početku više ili manje čak i za svaku oblast prodajnog tržišta, posebnu profitnu stopu. Izjednačenje ovih različitih zadružnih profitnih stopa sprovelo se suprotnim putem, putem konkurenциje. Isprva profitne stope različitih tržišta za jednu te istu naciju. Ako je Aleksandrija pružala više dobiti za mletačku robu nego Kipar, Carigrad ili Tra-

^{1*} Zagradene reči precrteane su u Engelsovom rukopisu.

pezunt, onda bi Mlečići pokrenuli više kapitala za Aleksandriju, izvlačeći ga iz saobraćaja s drugim tržištim. Tada je moralo da dođe na red postepeno izjednačavanje profitnih stopa među pojedinim nacijama koje su izvozile na ista tržišta iste ili slične robe, pri čemu su vrlo često pojedine od tih nacija bile zgnječene i isčezle sa poprišta. Ovaj proces bio je, međutim, stalno prekidan političkim dogadjajima, kao što je i cela levantska trgovina propala usled mongolskih i turskih invazija, a velika geografsko-trgovačka otkrića od 1492. samo su tu propast ubrzala i dokrajčila.

Iznenadno proširenje oblasti prode koje je sada nastupilo i sa tim vezani zaokret saobraćajnih linija nisu isprva doneli neku bitnu promenu u načinu vođenja trgovine. I sa Indijom i Amerikom trgovale su isprva pretežno još zadruge. Ali, prvo, iza tih zadruga stajale su veće nacije. Namesto Katalonaca koji su trgovali na Levantu došla je u američkoj trgovini cela velika ujedinjena Španija; pored nje dve velike zemlje, kao Engleska i Francuska; pa i Holandija i Portugalskog, najmanje od svih, bile su bar isto toliko velike i jake kao Mleci, najveća i najjača trgovinska nacija prethodnog perioda. To je putujućem trgovcu, »merchant adventurer«-u 16. i 17. veka davalо takav oslonac koji je sve više činio izlišnom zadrugu, koja je svoje članove štitila i oružjem, a time je činio i njene troškove direktno teretnim. Zatim se sad bogatstvo u ruci pojedinaca razvijalo znatno brže, tako da su uskoro pojedini trgovci mogli na neki poduhvat da upotrebe isto toliko fondova kao ranije neko čitavo društvo. Trgovinska društva, tamo gde su još produžila postojati, većinom su se pretvorila u oružane korporacije, koje su pod zaštitom i suverenošću metropole osvajale čitave novootkrivene zemlje i monopolistički ih eksploratisale. Ali ukoliko su se u novim oblastima kolonije sve više stvarale zvaničnim putem od strane države, utoliko se više zadragarska trgovina povlačila ispred pojedinačnog trgovca, a time je izjednačenje profitne stope sve više postajalo isključiva stvar konkurencije.

Dosad smo upoznali profitnu stopu samo za trgovinski kapital. Jer dosad je bilo samo trgovinskog i zelenaskog kapitala, a industrijski kapital trebalo je tek da se razvije. Proizvodnja je još pretežno bila u rukama radnika koji su bili u posedu svojih sopstvenih sredstava za proizvodnju, čiji rad, dakle, nije stvarao višak vrednosti nikakvom kapitalu. Ako su morali da jedan deo proizvoda ustupe nekom trećem bez naknade, onda su to činili u obliku tributa feudalnim gospodarima. Zbog toga je trgovinski kapital mogao, bar u početku, da isteruje svoj profit samo iz stranih kupaca domaćih ili iz domaćih kupaca stranih proizvoda; tek krajem toga perioda — za Italiju, dakle, s propašću levantske trgovine — mogle su inostrana konkurenca i otežana proda naterati zanatskog proizvođača izvoznih artikala da trgovcu izvozniku ustupi robu ispod njene vrednosti. I tako nalazimo ovde pojavu da se u unutrašnjem detaljnem prometu, između pojedinih proizvođača, robe prosečno prodaju po svojim vrednostima, a u

međunarodnoj trgovini, iz navedenih razloga, po pravilu ne. Sasvim suprotno današnjem svetu, u kome cene proizvodnje imaju važnost u međunarodnoj trgovini i u trgovini na veliko, dok je u gradskoj trgovini na malo obrazovanje cena regulisano sasvim drugim profitnim stopama. Tako da npr. danas meso jednog vola dobija veći dometak na cenu na putu od londonskog trgovca na veliko do pojedinog londonskog potrošača nego od trgovca na veliko u Čikagu, zajedno s transportom, do londonskog grosiste.

Oruđe koje je postepeno izvelo ovaj prevrat u obrazovanju cena bio je industrijski kapital. Već u srednjem veku obrazovali su se začeci toga, i to u tri oblasti: u brodarstvu, rudarstvu i tekstilnoj industriji. Brodarstvo u razmeri u kojoj je vođeno u talijanskim i hanzeatskim pomorskim republikama bilo je nemoguće bez mornara, tj. najamnih radnika (čiji je najamni odnos mogao biti prikriven zadrugarskim oblicima sa učešćem u dobiti), a galije onog vremena bilo je nemoguće zamisliti bez veslača — najamnih radnika ili robova. Zadruge rudnikâ, isprva zadrugarski radnici, već su se skoro u svim slučajevima pretvorili u akcionarska društva za eksploataciju preduzeća pomoću najamnih radnika. A u tekstilnoj industriji trgovac je otpočeo da male tkačke majstore stavlja neposredno u svoju službu isporučujući im pređu da je za utvrđenu najamninu pretvore u tkaninu za njegov račun, ukratko, postao je od prostog kupca takozvani *kaparaš*.

Tu imamo pred sobom prve početke kapitalističkog obrazovanja viška vrednosti. Rudarske zadruge možemo ostaviti po strani kao zatvorene monopolske korporacije. O brodovlasnicima je očevidno da su njihovi profiti morali biti bar kao uobičajeni profiti u zemlji, sa ekstradodatkom za osiguranje, trošenje brodova itd. Ali kako je bilo sa tekstilnim kaparašima, koji su prvi izneli na tržište robe proizvedene direktno za kapitalistički račun i doveli ih u konkureniju sa robama iste vrste proizvedenim za račun zanatlige?

Profitna stopa trgovinskog kapitala bila je zatečena. Ona se, bar za dotično mesto, takođe već bila izjednačila do približne prosečne stope. Pa šta je moglo pobuditi trgovca da uzme na sebe ekstraposao kaparaša? Samo jedno: izgled na veći profit pri jednakoj prodajnoj ceni sa drugima. A taj je izgled imao. Uzimajući sitnog majstora u svoju službu probio je on tradicionalne međe proizvodnje u okviru kojih je proizvođač prodavao svoj gotov proizvod i ništa više. Trgovački kapitalista kupovao je radnu snagu koja je privremeno još poseđovala svoja oruđa za proizvodnju, ali već ne i sirovinu. Obezbeđujući tako tkaču redovno zaposlenje, mogao je on, naprotiv, tako sniziti tkaču najamninu da je jedan deo datog radnog vremena ostao neplaćen. Tako je kaparaš postao prisvajač viška vrednosti iznad svoje dosadašnje trgovačke dobiti. Na svaki način, on je za to morao da primeni i dopunski kapital da bi kupio pređu itd., i da ga ostavi u ruci tkača dok bude gotov proizvod za koji je ranije imao da plati celu cenu tek kod kupovine. Ali, prvo, on je u većini slučajeva već upotrebljavao

ekstrakapital za predujmove tkaču, kojega je po pravilu samo dužničko ropstvo dovelo do toga da se podvrgne novim uslovima proizvodnje. A drugo, i bez obzira na to, račun se postavlja po sledećoj šemi:

Uzmimo da naš trgovac vodi svoj izvoznički posao s kapitalom od 30 000, dukata, cekina, funti sterlinga ili čega bilo. Od toga je 10 000 aktivno u kupovanju domaćih roba, dok se 20 000 upotrebljava na prekomorskim prodajnim tržištima. Neka se kapital obrne jedanput u dve godine, godišnji obrt = 15 000. Sad naš trgovac hoće da se tka za njegov račun, da postane kaparaš. Koliko kapitala treba tu da doda? Uzmimo da je vreme proizvodnje komada sukna kakvo on prodaje, prosečno dva meseca, što je sigurno vrlo visoko. Uzmimo, dalje, da sve mora platiti u gotovu. On onda mora da doda kapitala dovoljno da bi svojim tkačima dostavio pređe za dva meseca. Pošto obrće godišnje 15 000, kupuje on za dva meseca sukna za 2500. Recimo da od toga 2000 predstavljaju vrednost pređe, a 500 najamninu tkača; onda našem trgovcu treba dopunski kapital od 2000. Uzećemo da višak vrednosti, koji pomoću nove metode prisvaja od tkača, iznosi samo 5% od vrednosti sukna, što sačinjava doista vrlo skromnu stopu viška vrednosti od 25% ($2000_p + 500_{pr} + 125_v; v' = \frac{125}{500} = 25\%$, $pf' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Onda naš kaparaš na svoj godišnji obrt od 15 000 pravi ekstraprofit od 750, pa je svoj dopunski kapital već isterao za $\frac{2}{3}$ godine.

Ali da bi ubrzao prođu, a time i svoj obrt, i da bi time istim kapitalom napravio isti profit za kraće vreme, pa dakle za isto vreme kao do sada veći profit, on će jedan mali deo svoga viška vrednosti pokloniti kupcu, prodavače jevtinije nego njegovi konkurenti. Ovi će se postepeno takođe pretvoriti u kaparaše, a onda se ekstraprofit za sve reducira na običan profit, ili čak i na niži, pri kapitalu koji je kod svih povećan. Jednakost profitne stope opet je uspostavljena, mada možda na drugom nivou, time što je jedan deo u zemlji napravljenog viška vrednosti ustupljen stranim kupcima.

Sledeći korak u podvrgavanju industrije^{1*} kapitalu vrši se uvođenjem manufakture. I ova osposobljava manufakturistu, koji je u 17. i 18. veku — u Nemačkoj još do 1850. skoro svuda, a mestimično još danas — većinom još svoj sopstveni trgovac-izvoznik, da proizvodi jevtinije nego njegov starofranački konkurent, zanatlija. Isti proces ponavlja se; prisvojeni višak vrednosti osposobljava manufakturnog kapitalistu odnosno trgovca-izvoznika, koji sa njime deli, da prodaje jevtinije od svojih konkurenata, dok nov način proizvodnje ne postane opšti, kad opet nastupa izjednačenje. Već zatečena trgovinska profitna stopa, čak i kad je samo lokalno nivelisana, ostaje Prokrustova postelja u kojoj se suvišni industrijski višak vrednosti nemilosrdno odrezuje.

^{1*} Ovde je izraz »industrija« upotrebljen u smislu »proizvodnja«.

Ako se već manufaktura izdigla pojevtinjavanjem proizvoda, onda tim više krupna industrija, koja svojim stalno novim revolucijama proizvodnje sve više snizuje troškove izrade roba i neumoljivo odstranjuje sve ranije načine proizvodnje. Ona je ta koja time za kapital konačno osvaja i unutrašnje tržište, koja likvidira sitnu proizvodnju i naturalnu privredu sebi dovoljne seljačke porodice, koja odstranjuje neposrednu razmenu među sitnim proizvođačima i celu naciju stavlja u službu kapitala. Ona takođe izjednačuje profitne stope različitih trgovačkih i industrijskih poslovnih grana u *jednu* opštu profitnu stopu, i naposletku obezbeđuje industriji vladajuću poziciju koja joj pripada u tom izjednačavanju, time što uklanja najveći deo smetnji koje su dotle stajale na putu prenošenju kapitala iz jedne grane u drugu. S time se za celokupnu razmenu izvršuje uglavnom preobražaj vrednosti u cene proizvodnje. Ovaj preobražaj vrši se, dakle, prema objektivnim zakonima, bez svesti ili namere učesnika. To što konkurenčija svodi na opšti nivo profite koji stoje iznad opšte stope, i tako prvom industrijskom prisvojitelju ponovo oduzima višak vrednosti koji premašuje prosek, ne čini teoretski nikakvu teškoću. Ali u praksi utoliko više, jer oblasti proizvodnje sa suviškom viška vrednosti, dakle s visokim promenljivim pri niskom postojanom kapitalu, dakle s niskim sastavom kapitala, jesu upravo po svojoj prirodi one koje se kapitalističkom načinu poslovanja najkasnije i najnepotpuniye podvrgavaju; pre svega zemljoradnja. A što se, naprotiv, tiče povišenja cena proizvodnje iznad robnih vrednosti, koje je potrebno da bi se nedovoljni višak vrednosti, koji se sadrži u proizvodima oblasti visokog sastava kapitala, popeo na nivo prosečne profitne stope, to teoretski izgleda krajnje teško, ali se u praksi, kako smo videli, ostvaruje najlakše i najbrže. Jer robe te klase, kada se prvi put proizvode kapitalistički i dolaze u kapitalističku trgovinu, stupaju u konkurenčiju s robama iste vrste koje se proizvode na prekapitalistički način, koje su, dakle, skuplje. Kapitalistički proizvođač može, dakle, čak i ako se odrekne jednog dela viška vrednosti, uvek isterati profitnu stopu koja važi u njegovom mestu, a koja prvobitno nije imala nikakav direktni odnos sa viškom vrednosti, jer je postala iz trgovinskog kapitala još davno pre no što se uopšte proizvodilo na kapitalistički način, dakle pre no što je uopšte bila moguća neka industrijska profitna stopa.

II. Berza

Dodatne napomene uz treći tom *Kapitala*

1. Iz III toma, odeljak 5, osobito glava XXVII, vidi se koji položaj uopšte zauzima berza u kapitalističkoj proizvodnji. Ali je od 1865, kada je knjiga bila napisana, nastupila promena koja danas određuje berzi znatno pojačanu i sve veću ulogu, i koja promena pri daljem razvitku ima tendenciju da celokupnu proizvodnju, indu-

strijsku kao i poljoprivrednu i celokupni promet, saobraćajna sredstva, kao i funkciju razmene, koncentriše u rukama berzijanaca, tako da berza postaje najistaknutiji predstavnik same kapitalističke proizvodnje.

2. Godine 1865. bila je berza još *sekundarni* elemenat u kapitalističkom sistemu. Državne hartije predstavljale su glavnu masu berzanskih vrednosti, a i njihova masa bila je još relativno mala. Pored ovoga, akcionarske banke, koje su na Kontinentu i u Americi preovladivale, u Engleskoj su se tek pripremale da progutaju aristokratske privatne banke. Ali u masi još relativno beznačajne. I železničke akcije još su bile relativno slabe u poređenju sa današnjim stanjem. A direktno produktivnih etablismana samo malo u akcijskom obliku. Tada je još »ministrovo oko« bilo nesavladano sujeverje — kao i banke, većinom u *siromašnjim* zemljama, u Nemačkoj, Austriji, Americi itd.

Tada je, dakle, berza još mesto gde su kapitalisti među sobom oduzimali jedni drugima akumulisane kapitale, a to se radnika ticalo direktno samo kao novi dokaz opšteg demoralizatorskog dejstva kapitalističke privrede i kao potvrda kalvinističke postavke da providjenje alias slučaj, već na ovom svetu odlučuje o blaženstvu, o bogatstvu, tj. uživanju i vlasti, i o siromaštvu, tj. o lišavanju i ropstvu.

3. Sad je drukčije. Akumulacija je od krize 1866. tekla sve većom brzinom, i to tako da ni u jednoj industrijskoj zemlji, najmanje u Engleskoj, proširenje proizvodnje nije moglo da ide ukorak sa akumulacijom, da akumulacija pojedinačnog kapitaliste nije mogla naći punu primenu u povećanju njegovog sopstvenog posla; engleska pamučna industrija već 1845, železnička afera. Ali je s tom akumulacijom porasla i masa rentijera, onih ljudi koji su bili siti redovnog naprezanja u poslu, koji su, dakle, hteli samo da se zabavljaju ili da budu lako zaposleni kao direktori ili članovi nadzornih odbora u kompanijama. A treće, da bi se olakšalo plasiranje te kao novčani kapital flotirajuće mase, svuda gde se to još nije bilo dogodilo stvoreni su novi zakonski oblici društva sa ograničenim jamstvom, a obaveze akcionara koji su dosad neograničeno jamčili takođe su \pm [više ili manje] reducirane (akcionarska društva u Nemačkoj 1890. 40% upisa!).

4. Posle ovoga, postepeno pretvaranje industrije u akcionarska preduzeća. Jedna grana za drugom podleže sudbini. Prvo železo, gde su sad potrebna džinovska postrojenja (pre toga rudnici, gde već nisu bili na deonice). Onda hemijska industrija ditto. Fabrike mašina. Na Kontinentu tekstilna industrija, u Engleskoj samo još u nekim predelima Lankašira (predionica Oldham, tkačnica Burnley itd., krojačka kooperacija, ali ova samo prethodni stupanj, da bi kod sledeće krize opet pala u ruke masters-ima), pivare (pre nekoliko godina američke prodate engleskom kapitalu, zatim Guinness, Bass, Allsopp). Zatim trustovi koji stvaraju džinovska preduzeća sa zajedničkom upravom (kao United Alkali). Obična pojedinačna firma + & + [sve više i više] samo prethodni stupanj da bi se posao doveo do toga da bude dovoljno veliki da se može »osnovati«.

Isto o trgovini. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon, svi osnovani. Sada takođe već i radnje na malo, i to ne samo pod vidom kooperacije à la »Stores«.

Isto o bankama i drugim kreditnim ustanovama i u Engleskoj. — Ogroman broj novih, sve akcije delimited [sa ograničenim jamstvom]. Čak i stare banke kao Glyns itd. pretvaraju se sa 7 privatnih akcionara u limited.

5. Na polju zemljoradnje isto. Ogromno raširene banke, naročito u Nemačkoj, pod svakojakim birokratskim imenima, sve više nosioci hipoteke; s njihovim akcijama predaje se berzama stvarna vrhovna svojina na zemljišni posed, i to još više kad dobra prelaze u ruke povrilača. Tu silno deluje poljoprivredna revolucija stepske kulture; ako se tako produži, u dogledno vreme biće i tle Engleske i Francuske poberzijančeno.

6. A sad svi inostrani plasmani u akcijama. Da govorimo samo o Engleskoj: američke železnice. Sever i jug (istači Stock-List) Goldberger itd.

7. Zatim kolonizacija. Ova je danas čista filijala berze, u čijem su interesu evropske sile pre neku godinu podelile Afriku, Francuzi osvojili Tunis i Tonkin. Afrika direktno data pod zakup kompanijama (Niger, Južna Afrika, Nemačka jugozapadna i istočna Afrika), a Mašonu i Natal zaposeo Rhodes za berzu.

D o d a t a k

Citati na jeziku originala

PRVI DEO

Strana 156 "It is not meant to be asserted by him" (Ricardo) "that two particular lots of two different articles, as a hat and a pair of shoes, exchange with one another when those two particular lots were produced by equal quantities of labour. By 'commodity' we must here understand the 'description of commodity', not a particular individual hat, pair of shoes etc. The whole labour which produces all the hats in England is to be considered, for this purpose, as divided among all the hats. This seems to me not to have been expressed at first, and in the general statements of this doctrine." (*Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc.*, London 1821, p. 53, 54.)

Strana 163 "Where the quantity of wages, capital, and land, required to produce an article, have become different from what they were, that which Adam Smith calls the natural price of it, is also different, and that price which was previously its natural price, becomes, with reference to this alteration, its market-price; because, though neither the supply, nor the quantity wanted may have changed" (...) "that supply is not now exactly enough for those persons who are able and willing to pay what is now the cost of production, but is either greater or less than that; so that the proportion between the supply, and what is, with reference to the new cost of production, the effectual demand, is different from what it was. An alteration in the rate of supply will then take place if there is no obstacle in the way of it, and at last bring the commodity to its new natural price. It may then seem good to some persons to say that, as the commodity gets to its natural price by an alteration in its supply, the natural price is as much owing to one proportion between the demand and the supply, as the market-price is to another; and consequently, that the natural price, just as much as the market-price, depends on the proportion that demand and supply bear to each other. ('The great principle of demand and supply is called into action to determine what A. Smith calls natural prices as well as market-prices.' — Malthus.^[31]) (*Observations on certain verbal disputes etc.*, London 1821, p. 60, 61.)

Strana 166 "If each man of a class could never have more than a given share, or aliquot part of the gains and possessions of the whole, he would readily combine to raise the gains" (...): "this is monopoly. But where each man thinks that he may any way increase the absolute amount of his own share, though by a process which lessens the whole amount, he will often do it: this is competition." (*An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.*, London 1821, p. 105).

Strana 189 "We should also expect that, however the rate of the profits of stock
 Beleška 35 might diminish in consequence of the accumulation of capital on the land, and the rise of wages, yet the aggregate amount of profits would increase. Thus, supposing that, with repeated accumulations of 100 000 £, the rate of profits should fall from 20 to 19, to 18, to 17 per cent., a constantly diminishing rate; we should expect that the whole amount of profits received by those successive owners of capital would be always progressive; that it would be greater when the capital was 200 000 £, than when 100 000 £; still greater when 300 000 £; and so on, increasing, though at a diminishing rate, with every increase of capital. This progression, however, is only true for a certain time; thus, 19 per cent. on 200 000 £ is more than 20 on 100 000 £; again 18 per cent. on 300 000 £ is more than 19 per cent. on 200 000 £; but after capital has accumulated to a large amount, and profits have fallen, the further accumulation diminishes the aggregate of profits. Thus, suppose the accumulation should be 1 000 000 £, and the profits 7 per cent., the whole amount of profits will be 70 000 £; now if an addition of 100 000 £ capital be made to the million, and profits should fall to 6 per cent., 66 000 £ or a diminution of 4000 £ will be received by the owners of stock, although the whole amount of stock will be increased from 1 000 000 £ to 1 100 000 £." Ricardo, *Pol. econ.*, chapt. VII ("Works", ed. MacCulloch, 1852, p. 68, 69).

Strana 201 "They contend the equality of profits will be brought about by the
 Beleška 36 general rise of profits; and I am of opinion that the profits of the favoured trade will speedily submit to the general level." ([Ricardo, *Pol. econ.*,] "Works", ed. MacCulloch, p. 73.)

Strana 234 . . . "the transport of commodities from one place to another." ([Ram-
 Beleška 38 say,] *An essay on the distribution of wealth*, p. 19.)

"In the existing economical arrangements of society, the very act, which is performed by the merchant, of standing between the producer and the consumer, advancing to the former capital and receiving products in return, and handing over these products to the latter, receiving back capital in return, is a transaction, which both facilitates the economical process of the community, and adds value to the products in relation to which it is performed." ([S.P. Newman, *Elements of pol. ec.* (Andover and New York 1835),] p. 174.)

. . . "since it adds value to products, for the same products, in the hands of consumers, are worth more than in the hands of producers" (...) "strictly [...] an act of production." (p. 175.)

Strana 256 "Profit, on the general principle, is always the same, whatever be
 Beleška 40 price; keeping its place like an incumbent body on the swelling or sinking trade^{1*}. As, therefore, prices rise, a tradesman raises prices; as prices fall, a tradesman lowers price." (Corbet, *An inquiry into the causes etc. of the wealth of individuals*, London 1841, p. 20.)

"The profit of trade is a value added to capital which is independent of price, the second" (speculation) "is founded on the variation in the value of capital or in price itself." (*ibidem*, p. 128.)

Strana 265 "De Wisselbank heeft haren naam niet... van den wissel, wissel-
 Beleška 43 brief, maar van wisselen van geldspeciën. Lang vóór het oprigten der Amsterdamsche wisselbank in 1609 had men in de Nederlandsche koopsteden reeds wisselaars en wisselhuizen, zelfs wisselbanken... Het

^{1*} kod Corbeta: tide

bedrijf dezer wisselaars bestond daarin, dat zie de talrijke verscheidene muntspeciën, die door vreemde handelaren in het land gebragt worden, tegen wettelijk gangbare munt inwisselden. Langzamerhand breidde hun werkkring zich uit... zij werden de kassiers en bankiers van hunne tijd. Maar in die vereeniging van de kassierderij met het wisselambt zoch de regering van Amsterdam gevaar, en om dit gevaar te keeren, werd besloten tot het stichten eener groote inrigting, die zoo wel het wisselen als de kassierderij op openbaar gezag zou verrigten. Die inrigting was de beroemde Amsterdamsche Wisselbank van 1609. Evenzoo hebben de wisselbanken van Venetië, Genua, Stockholm, Hamburg haar ontstaan aan de gedurige noodzakelijkheid der verwisseling van geldspeciën te danken gehad. Van deze allen is de Hamburgsche de enige die nog heden bestaat, om dat de behoefté aan zulk eene inrigting zich in deze koopstad, die geen eigen muntstelsel heeft, nog altijd doet gevoelen etc." (S. Vissering, *Handboek van praktische staathuishoudkunde*, Amsterdam 1860, I, p. 247, 248.)

Strana 282 "You" (the Bank of England) "are very large dealers in the *commercial city of capital?*" ("Report on Bank Acts", H. of C. 1857, [p. 104].)

Strana 294 "The equitableness of taking interest depends not upon a man's making or not making profit, but upon its" (...) "being capable of producing profit, if rightly employed." (*An essay on the governing causes of the natural rate of interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered*, London 1750, p. 49. Autor anonymnog spisa: J. Massie.)

Strana 294 "Rich people, instead of employing their money themselves... let it out to other people for them to make profit of, reserving for the owners a proportion of the profits so made." (*ibidem*, p. 23, 24.)

Strana 296 "The ambiguity of the term value of money or of the currency, when employed indiscriminately as it is, to signify both value in exchange for commodities and value in use of capital, is a constant source of confusion." (Tooke, *Inquiry into the currency principle*, p. 77.)

Strana 300 "The natural rate of interest is governed by the profits of trade to particulars." (Massie, *op. cit.*, p. 51.)

Strana 301 ... "by the accumulation of surplus capital necessarily accompanying the scarcity of profitable employment for it in previous years, by the release of hoards, and by the revival of confidence in commercial prospects." (*History of prices from 1839 to 1847*, London 1848, p. 54.)

Strana 301 "An old customer of a banker was refused a loan upon a 200 000 £ bond; when about to leave to make known his suspension of payment, he was told there was no necessity for the step, under the circumstances the banker would buy the bond at 150 000 £." ([H. Roy,] *The theory of the exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.*, London 1864, p. 80.)

Strana 304 "By which, gambling in discounts, by anticipation of the alterations in the bank rate, has now become half the trade of the great heads of the money centre." ([H. Roy,] *The theory of the exchanges etc.*, p. 113.)

Strana 305 "This rule of dividing profits is not, however, to be applied particularly to every lender and borrower, but to lenders and borrowers in general... remarkably great and small gains are the reward of skill and the want of understanding, which lenders have nothing at all to do with; for as they will not suffer by the one, they ought not to bene-

fit by the other. What has been said of particular men in the same business is applicable to particular sorts of business; if the merchants and tradesmen employed in any one branch of trade get more by what they borrow than the common profits made by other merchants and tradesmen of the same country, the extraordinary gain is theirs, though it required only common skill and understanding to get it; and not the lenders', who supplied them with money... for the lenders would not have lent their money to carry on any business or trade upon lower terms than would admit of paying so much as the common rate of interest; and, therefore, they ought not to receive more than that, whatever advantage may be made by their money." (Massie, *op. cit.*, p. 50, 51.)

Strana 306	Bank rate	...	...	...	...	...	...	...	5	p.c.
Beleška 71	Market rate of discr., 60 days' drafts	...	...	...	...	...	...	...	3 ⁵ / ₈	p.c.
Do.	do.	3 months	...	...	...	...	...	...	3 ¹ / ₂	p.c.
Do.	do.	6 months	...	...	...	...	...	...	3 ⁵ / ₁₆	p.c.
Loans to bill-brokers,	day to day	...	...	...	...	...	...	...	1 to 2	p.c.
Do.	do.	for one week	...	...	...	...	...	...	3	p.c.
Last rate for fortnight,	loans to stockbrokers	...	...	...	...	...	...	...	4 ³ / ₄ to 5	p.c.
Deposit allowance (banks)	...	...	...	...	...	...	...	...	3 ¹ / ₂	p.c.
Do.	do.	(discount houses)	...	...	...	...	...	...	3 to 3 ¹ / ₄	p.c.
("Daily News" od 10. decembra 1889.)										

Strana 318 "The profits of enterprise depend upon the net profits of capital, not Beleška 72 the latter upon the former." (Ramsay, *op. cit.*, p. 214. Net profits kod Ramseya uvek = kamata.)

Strana 321 "Superintendence is here" (...) "completely dispensed with." (J.E. Beleška 73 Cairnes, *The slave power*, London 1862, p. 48, 49.)

Strana 322 "If the nature of the work requires that the workmen" (...) "should Beleška 74 be dispersed over an extended area, the number of overseers and, therefore, the cost of the labour which requires this supervision, will be proportionately increased." (Cairnes, *op. cit.*, p. 44.)

Strana 326 "Masters are labourers as well as their journeymen. In this character Beleška 78 their interest is precisely the same as that of their men. But they are also either capitalists, or the agents of capitalists, and in this respect their interest is decidedly opposed to the interest of the workmen." (p. 27.)

"The wide spread of education among the journeymen mechanics of this country diminishes daily the value of the labour and skill of almost all masters and employers by increasing the number of persons who possess their peculiar knowledge." (p. 30, Hodgskin, *Labour defended against the claims of capital etc.*, London 1825.)

Strana 327 "The general relaxation of conventional barriers, the increased facilities of education tend to bring down the wages of skilled labour instead of raising those of the unskilled." (J. St. Mill, *Princ. of pol. econ.*, 2nd ed., London 1849, I, p. 479.)

Strana 334 "It is clear, that no labour, no productive power, no ingenuity, and Beleška 82 no art, can answer the overwhelming demands of compound interest. But all saving is made from the revenue of the capitalist, so that actually these demands are constantly made and as constantly the productive power of labour refuses to satisfy them. A sort of balance is, therefore, constantly struck." (*Labour defended against the claims of capital*, p. 23. — Od Hodgskina)

Strana 380 "It is a great error, indeed, to imagine that the demand for pecuniary accommodation (i.e. for the loan of capital) is identical with a demand for additional means of circulation, or even that the two are frequently associated. Each demand originates in circumstances peculiarly affecting itself, and very distinct from each other. It is when everything looks prosperous, when wages are high, prices on the rise, and factories busy, that an additional supply of *currency* is usually required to perform the additional functions inseparable from the necessity of making larger and more numerous payments; whereas it is chiefly in a more advanced stage of the commercial cycle, when difficulties begin to present themselves, when markets are overstocked, and returns delayed, that interest rises, and a pressure comes upon the Bank for advances of *capital*. It is true that there is no medium through which the Bank is accustomed to advance capital except that of its promissory notes; and that, to refuse the notes, therefore, is to refuse the accommodation. But, the accommodation once granted, everything adjusts itself in conformity with the necessities of the market; the loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer. Accordingly, a very slight examination of the Parliamentary Returns may convince any one, that the securities in the hand of the Bank of England fluctuate more frequently in an opposite direction to its circulation than in concert with it, and that the example, therefore, of that great establishment furnishes no exception to the doctrine so strongly pressed by the country bankers, to the effect that no bank can enlarge its circulation, if that circulation be already adequate to the purposes to which a banknote currency is commonly applied; but that every addition to its advances, after that limit is passed, must be made from its capital, and supplied by the sale of some of its securities in reserve, or by abstinence from further investment in such securities. The table compiled from the Parliamentary Returns for the interval between 1833 and 1840, to which I have referred in a preceding page, furnishes continued examples of this truth; but two of these are so remarkable that it will be quite unnecessary for me to go beyond them. On the 3rd January, 1837, when the resources of the Bank were strained to the uttermost to sustain credit and meet the difficulties of the money market, we find its advances on loan and discount carried to the enormous sum of £ 17 022 000, an amount scarcely known since the war, and almost equal to the entire aggregate issues, which, in the meanwhile, remain unmoved at so low a point as £ 17 076 000! On the other hand, we have, on the 4th of June 1833 a circulation of £ 18 892 000 with a return of private securities in hand, nearly, if not the very lowest on record for the last half-century, amounting to no more than £ 972 000!" (Fullarton, *op. cit.*, p. 97, 98.)

DRUGI DEO

Strana 524 «Rien qu'à appliquer à des terres déjà transformées en moyen de production de secondes mises de capital on augmente la terre-capital sans rien ajouter à la terre-matière, c'est-à-dire à l'étendue de la terre... La terre-capital n'est pas plus éternelle que tout autre capital... La terre-capital est un capital fixe, mais le capital fixe s'use aussi bien que les capitaux circulants.» [Misère de la Philosophie, p. 165.]

Strana 687 "Wages, profit, and rent are the three original sources of all revenue, Beleška 50 as well as of all exchangeable value." (A. Smith^[122].)

«C'est ainsi que les causes de la production matérielle sont en même temps les sources des revenus primitifs qui existent.» (Storch, I, p. 259.)

Strana 699 "Of net produce and gross produce, Mr. Say speaks as follows: 'The whole value produced is the gross produce; this value, after deducting from it the cost of production, is the net produce'. (Vol. II, p. 491.) There can, then, be no net produce, because the cost of production, according to Mr. Say, consists of rent, wages, and profits. In page 508, he says: 'the value of a product, the value of a productive service, the value of the cost of production, are all, then, similar values, whenever things are left to their natural course.' Take a whole from a whole and nothing remains." (Ricardo, *Principles*, chap. XXXII, p. 512, beleška.)

Strana 700 "In every society the price of every commodity finally resolves itself into some one or other, or all of those three parts" (viz. wages, profits, rent)... "A fourth part, it may perhaps be thought, is necessary for replacing the stock of the farmer, or for compensating the wear and tear of his labouring cattle, and other instruments of husbandry. But it must be considered that the price of any instrument of husbandry, such as a labouring horse, is itself made up of the same three parts: the rent of the land upon which he is reared, the labour of tending and rearing him, and the profits of the farmer, who advances both the rent of his land, and the wages of his labour. Though the price of the corn, therefore, may pay the price as well as the maintenance of the horse, the whole price still resolves itself either immediately or ultimately into the same three parts of rent, labour" (treballo bi da kaže wages) "and profit." (A. Smith^[123].)

Strana 701 "...profits du capital, ...anéantirait la possibilité même de l'industrie. Beleška 53 Si le travailleur est forcé de payer 100 la chose pour laquelle il n'a reçu que 80, si le salaire ne peut racheter dans un produit que la valeur qu'il y a mise, autant vaudrait dire que le travailleur ne peut rien racheter, que le salaire ne peut rien payer. En effet, dans le prix-de-revient il y a toujours quelque chose de plus que le salaire de l'ouvrier, et dans le prix-de-vente, quelque chose de plus que le profit de l'entrepreneur par exemple, le prix de la matière première, souvent payé à l'étranger... Proudhon a oublié l'accroissement continu du capital national; il a oublié que cet accroissement se constate pour tous les travailleurs, ceux de l'entreprise comme ceux de la main-d'œuvre.» (»Revue de deux Mondes«, 1848, t. 24, p. 998, 999.)

Strana 703 "Le capital circulant employé en matériaux, matières premières et ouvrage fait, se compose lui-même de marchandises dont le prix nécessaire est formé des mêmes éléments; de sorte qu'en considérant la totalité des marchandises dans un pays, il y aurait double emploi de ranger cette portion du capital circulant parmi les éléments du prix nécessaire." (Storch, *Cours d'éc. pol.*, II, p. 140.)

«Il est vrai que le salaire de l'ouvrier, de même que cette partie du profit de l'entrepreneur qui consiste en salaires, si on les considère comme une portion des subsistances, se composent également de marchandises achetées au prix courant, et qui comprennent de même salaires, rentes des capitaux, rentes foncières et profits d'entrepreneurs,... cette observation ne sert qu'à prouver qu'il est impossible de résoudre le prix nécessaire dans ses éléments les plus simples.» (*ibidem*, beleška.)

«Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces portions de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour renouveler son fond consommable.» (p. 134, 135.)

...«Peut-elle» (...) «habiter ses granges ou ses étables, manger ses semaines et fourrages, s'habiller de ses bestiaux de labour, se dévêtir de ses instruments aratoires? D'après la thèse de M. Say il faudrait affirmer toutes ces questions.» (135, 136.)

...«S'il on admet que le revenu d'une nation est égal à son produit brut, c.à d. qu'il n'y a point de capital à en déduire, il faut aussi admettre qu'elle peut dépenser improproductivement la valeur entière de son produit annuel sans faire le moindre tort à son revenu futur.» (p. 147.)

«Les produits qui constituent le capital d'une nation ne sont point consommables.» (p. 150.)

Strana 710 "It will be sufficient to remark that the some general rule which regulates the value of raw produce and manufactured commodities, is applicable also to the metals; their value depending not on the rate of profits, nor on the rate of wages, nor on the rent paid for mines, but on the total quantity of labour necessary to obtain the metal, and to bring it to market." (Ricardo, *Princ.*, chap. III, p. 77.)

Napomene i registri

Napomene

- ¹ »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« — časopis koji je izlazio dvo-nedeljno, osnovan u Jeni 1863. Od 1872. do 1890. izdavao ga je Johannes Conrad, od 1891. do 1897. Wilhelm Lexis. 14
- ² Teorija granične korisnosti — apologetska buržoaska ekonombska teorija, koja je nastala sedamdesetih godina 19. veka nasuprot Marxovoj teoriji vrednosti rada. Prema ovoj teoriji, vrednost jedne robe određuje se njenom »graničnom korisnošću«, tj. subjektivnom procenom korisnosti one robne jedinice koja zadovoljava najmanje hitnu potrebu kupca pri dатој veličini robne rezerve. Teorija granične korisnosti čini veličinu vrednosti zavisnom od relativne retkosti robe. A u stvarnosti relativna retkost robe zavisi od njene manje ili veće vrednosti, koja se pak određuje utroškom društveno potrebnog rada. Preko tržišnih cena vrednost robe utiče na obim solventne tražnje, a ovoj tražnji se prilagodava i ponuda robe. Teorija granične korisnosti spada u teorijske osnove moderne buržoaske ekonomije, jer se ona svojim predstvincima čini podesnom da prikrije eksploraciju radnika u kapitalizmu. 15
- ³ W. Lexis, *Kritische Erörterungen über die Währungsfrage*. In: »Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich«, 5. Jg., 1. Heft, Leipzig 1881, str. 87 - 132. 16
- ⁴ »Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti« — italijanski liberalni časopis za literaturu, umetnost i nauku; izlazio je od 1866. do 1877. u Firenci, a od 1878. do 1943. u Rimu. 20
- ⁵ A. Loria je koristio francusko izdanje I toma *Kapitala*, u kome XI glava — »Stopa i masa viška vrednosti« odgovara IX glavi nemačkog izdanja. 21
- ⁶ *Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: »Ueber den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit«*. In: »Die Neue Zeit«, 1887, Nr. 3, str. 127 - 133.
- »Die Neue Zeit« — teorijski organ nemačke socijaldemokratije, koji je imao vodeću ulogu u međunarodnom radničkom pokretu. Ovaj časopis je izlazio u Štutgartu od 1883. do 1923, a uredivao ga je Karl Kautsky uz saradnju Franza Mehringa. Od oktobra 1917. izdavao ga je Heinrich Cunow. Od 1885. do 1894. Engels je napisao niz članaka za »Die Neue Zeit«, stalno pomagao redakciji savetima i neretko ju kritikovao zbog toga što je publikovala i napise koji su odstupali od marksizma. Posle Engelseve smrti, u ovom časopisu su sve češće objavljivani članci revizionista. Za vreme prvog svetskog rata časopis je zauzeo centrističku poziciju i time pružio podršku socijalšovinistima. 23
- ⁷ G. Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh 1836, str. 184. 37
- ⁸ Sve do kraja 18. veka u hemiji je vladala flogistonska teorija. Ona je objašnjavala proces sagorevanja dejstvom jedne pretpostavljene materije, flogistona, koji izlazi iz tela koje sagoreva. Kada je bilo utvrđeno da se težina metala zagrevanih na vazduhu povećava, neke pristalice ove teorije pripisivale su flo-

gistonu negativnu težinu. Francuski hemičar Lavoisier je opovrgao flogistonsku teoriju dokazavši da je sagorevanje proces vezivanja s kiseonikom. Vidi šta o flogistonskoj teoriji kaže Friedrich Engels u predgovoru II temu *Kapitala* (22. tom ovog izdanja, str. 21 - 22). 37

⁹ U januaru 1849. Proudhon je osnovao »Narodnu banku« s namenom da služi za neposrednu razmenu proizvoda sitnih proizvodača i da radnicima omogući uzimanje beskamatnih kredita. Ova banka, kojom je Proudhon želeo da izvrši socijalnu reformu, bankrotirala je dva meseca nakon svog osnivanja. Iscrpnu kritičku analizu Proudhonovih shvatanja dao je Marx u svom delu *Beda filozofije*. (Vidi u 7. tomu ovog izdanja.) 37

^{9a} Marx ima u vidu Ure-ovo delo *The philosophy of manufactures*. 73

¹⁰ [S. - N. Linguet,] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*, Londres 1767, tom 2, knjiga 5, glava 20. (Vidi i u 21. tomu ovog izdanja, str. 20 - 21.) 76

¹¹ Pod uticajem ideja socijalista utopista, 1844. radnici Ročdela (mesta koje se nalazi severno od Mančestera) ujedinili su se u Society of Equitable Pioneers (Društvo pravednih pionira). Prvobitno to je bila potrošačka zadružna preduzeća. Od ročdelskih pionira počinje nov period u radničkom kooperativnom pokretu Engleske, a i drugih zemalja. 77

¹² *killing no murder* (ubiti ne znači biti ubica) — engleska uzrečica koja potiče od naziva jednog pamfleta koji je izšao 1657. u Engleskoj. Autor pamfleta Leveller Sexby poziva da se ubije lord-protektor Oliver Cromwell kao surovi tiranin, predstavljajući takvo jedno ubistvo kao patriotsku dužnost. 81

¹³ *Court of Queen's Bench* (Sud kraljičine klupe) — jedan od najstarijih sudova u Engleskoj. Do reforme 1873. on je bio vrhovni krivični sud i istovremeno najviši apelacioni sud za sva krivična dela. Zasedao je pod predsedavanjem kralja odnosno kraljice. On je danas deo najvišeg suda za opšte pravo, High Court-a. 81

¹⁴ A. Ure, *The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain*, London 1835.

Ch. Babbage, *On the economy of machinery and manufactures*, London 1832, str. 280/281. 92

¹⁵ R. Torrens, *An essay on the production of wealth*, London 1821, str. 28. i dalje. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 26. tom ovog izdanja, str. 56 - 61.) 94

¹⁶ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 131 - 138. 94

¹⁷ Zakonima o žitu, koji su uvedeni u Engleskoj 1815, odredene su visoke uvozne carine na žito i zabranjen uvoz žita kad je domaća cena po kvarteru niža od 80 šilinga. Zakoni o žitu su veoma teško pogodili najsiročašnije slojeve stanovništva, a nisu pogodovali ni industrijskoj buržoaziji, jer je zbog njih poskupljivala radna snaga, sužavao se kapacitet domaćeg tržišta i ometao razvoj spoljne trgovine. Ukinuti su 1846, nakon dugogodišnje borbe između krupnih zemljoposednika i buržoazije. 95 274 530 554

¹⁸ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, gl. 2. 100

¹⁹ Ch. Babbage, *On the economy of machinery and manufactures*, London 1832, str. 280/281. 100

- ²⁰ Ateliers nationaux (nacionalne radionice) su osnovane u Francuskoj po odluci privremene vlade neposredno posle februarske revolucije od 1848. s ciljem da se, s jedne strane, diskredituju kod radnika ideje Louis-a Blanc-a o organizaciji rada i, s druge strane, da se vojnički organizovani radnici ovih radionica iskoriste u borbi protiv revolucionarnog proletarijata. Pošto je ovaj provokatorski plan da se izazove rascep u radničkoj klasi propao, a revolucionarno raspoloženje radnika zaposlenih u ateliers nationaux sve više raslo, buržoaska vlada je preduzela niz mera za ukidanje ovih radionica (smanjenje broja radnika zaposlenih u njima, slanje radnika na javne radove u provincije itd.). Ove provokacije su izazvale veliko negodovanje pariskog proletarijata i bile su povod za početak pariskog junskog ustanka. Posle ugušenja ustanka, Cavaignacova vlada je izdala dekret 3. jula 1848. o ukidanju ateliers nationaux. (Vidi i u 21. tomu ovog izdanja, str. 373, beleška 183.) 117
- ²¹ J. K. Rodbertus-Jagetzow, *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851, str. 125. Iscrpnu kritičku analizu Rodbertusove teorije o profitnoj stopi dao je Marx u *Teorijama o višku vrednosti*. (Vidi u 25. tomu ovog izdanja, str. 52 - 68.) 121
- ²² A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, knjiga 1, glava 10: »Of wages and profit in the different employments of labour and stock«. 123
- ²³ A. - E. Cherbuliez, *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales*, Paris 1841, str. 70 - 72. Njegova shvatanja o stvaranju opšte profitne stope Marx je posebno ispitao u *Teorijama o višku vrednosti*. (Vidi u 26. tomu ovog izdanja, str. 285 - 292.) 136
- ²⁴ Th. R. Malthus, *Principles of political economy*, 2. izd., London 1836, str. 268. 145
- ²⁵ Th. Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*, London 1841, str. 20. 143 146
- ²⁶ Zakonodavstvo o nastanjivanju (settlement laws) — zakoni uvedeni u Engleskoj 1662 (kao sastavni deo zakona o sirotinji) kojima se poljoprivrednim nadničarima uskraćuje pravo da sami biraju i menjaju prebivalište. Ovi zakoni su naređivali da se poljoprivredni nadničari i druga sirotinja vrate u mesto svog rođenja, odnosno u mesto stalnog boravka. Ograničavanje slobodnog kretanja za glavni deo poljoprivrednog stanovništva stvorilo je uslove koje su iskoristili zemljoposednici za svodenje nadnice na minimum. 150
- ²⁷ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 60/61. 153
- ²⁸ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 15. 153
- ²⁹ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 60/61.
- H. F. Storch, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, 2. tom, St.-Pétersbourg 1815. str. 78/79. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 74. i 77.) 157
- ³⁰ Th. Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*, London 1841, str. 42 - 44. 157
- ³¹ Th. R. Malthus, *Principles of political economy*, London 1820, str. 75. 163

- ³² Th. R. Malthus, *Principles of political economy*, London 1836, str. 77/78. 169
- ³³ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 36 - 41. 173
- ³⁴ *servum pecus imitatorum* — izmenjen red reči: »O imitatores, servum pecus!« (»O imitatori, ropsko stado!«) iz Horacijevih epistolâ, knjiga 1, epistola 19. 173
- ³⁵ Th. Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals*, London 1841, str. 100 - 102. 178
- ³⁶ W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, § 108, str. 192. 190
- ³⁷ *Hinc illae lacrimae* (Otud ove suze) — reči iz komedije rimskog dramatičara Publija Terencija *Devojka s Androsa*, 1. čin, scena 1. 190
- ³⁸ *profit upon alienation* (profit pri otudivanju, profit od prodaje) — formulacija Jamesa Steuarta, koju Marx navodi i analizira u *Teorijama o višku vrednosti* (vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 7 - 9). 194/195 275
- ³⁹ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, gl. 7. 200
- ⁴⁰ Th. Chalmers, *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*, 2. izd., Glasgow 1832, str. 208
- ⁴¹ J. Bellers, *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality*, London 1699, str. 10. 240
- ⁴² *Holandska istočnoindijska kompanija* je osnovana 1602. Ona je od hoiandske vlade dobila monopol na trgovinu s Istočnom Indijom, ali se stalno morala boriti s portugalskom i engleskom konkurencijom. Kompanija je bila važno oruđe holandske buržoazije za stvaranje jednog jedinstvenog kolonijalnog carstva u Indoneziji. Njihova dobit je vršila značajnu ulogu u fazi prvobitne akumulacije kapitala u Holandiji. Krajem 17. veka kompanija je počela da propada. Uzastopni ustanci ugnjetenog stanovništva, koji su krvavo ugušivani, povećano naseljavanje zemlje, veliki troškovi za uvećane garnizone i opšte opadanje snage i političkog značaja Holandije doveli su do sloma Holandske istočnoindijske kompanije; ona je rasturena 1798. 256 275
- ⁴³ W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, str. 192. 257
- ⁴⁴ W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, § 60, str. 103. 271
- ⁴⁵ *Epikurovi bogovi* — po shvatanju starogrčkog filozofa Epikura, bogovi egzistiraju u intermundijama, međuprostorima sveta; oni nisu imali nikakvog uticaja na razvitak sveta niti na život čoveka. 276 507
- ⁴⁶ M. Luther, *Von Kauffshandlung und Wucher*. In: »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri«, Wittembergk 1589, str. 296/297. Citat iz ovog Lutherovog dela donosimo prema I. izdanju III toma *Kapitala*, Hamburg 1894. 277
- ⁴⁷ Otkrića zapadnoindijskih ostrva, američkog kontinenta i pomorskog puta za Indiju dovela su do velikog pomeranja trgovačkih puteva. Trgovački gradovi severne Italije (Đenova, Venecija i drugi) izgubili su svoj dotadašnji značaj, dok su Portugalija, Holandija, Španija i Engleska, zahvaljujući tome što se nalaze na obalama Atlantskog okeana, počele da igraju glavnu ulogu u svetskoj trgovini. 278

- ⁴⁸ [J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750, str. 60. 278
- ⁴⁹ *Tauer Hemlits* (Tower Hamlets) — istočni deo Londona. 280
- ⁵⁰ J.H.M. Poppe, *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, I. tom Göttingen 1807, str. 70. 281
- ⁵¹ Citirane reči potiču od Charles-François Chevéa, jednog od urednika lista »La voix du peuple«. On je napisao prvo pismo knjige *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850.
- »La voix du peuple« (»Glas naroda«) je dnevni list koji je izdavao Proudhon u Parizu od 1. oktobra 1849. do 14. maja 1850. 288.
- ⁵² Citat iz Lutherovog dela dat je prema 1. izdanju III toma *Kapitala*, Hamburg 1894. 289 331
- ⁵³ »The Economist« — nedeljni list za pitanja privrede i politike; organ krupne industrijske buržoazije, koji izlazi od 1843. u Londonu. 299
- ⁵⁴ »The Daily News« — liberalni dnevni list, organ industrijske buržoazije; pod ovim nazivom je izlazio od 1846. do 1930. u Londonu. 306.
- ⁵⁵ [J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750.
D. Hume, *Of interest*. In: »Essays and treatises on several subjects«. A new ed., tom 1, London 1764. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 24. tom ovog izdanja, str. 282 - 286.) 315
- ⁵⁶ Magonove knjige — delo kartaginskog pisca Magona o zemljoradnji, posebno o plantažnoj privredi u uslovima ropstva, koja je u Kartagini bila u punom cvatu. Vreme nastanka ovog dela nije poznato. Posle propasti Kartagine, na predlog rimskog Senata, prevedeno je na latinski i zvanično preporučivano kao uzor za racionalnu organizaciju rimske poljoprivrede. 322
- ⁵⁷ »New-York Daily Tribune« od 20. decembra 1859.
»New-York Daily Tribune« — američki list koji je izlazio od 1841. do 1924. Četrdesetih i pedesetih godina 19. veka list je bio na naprednim pozicijama i istupao je protiv ropstva. Marxova saradnja u listu počinje od avgusta 1851; veliki broj članaka za ovaj list napisao je Engels na Marxovu molbu. U periodu kada se u Evropi reakcija oporavila Marx i Engels su iskoristili ovaj široko rasprostranjeni napredni američki list da, navodeći činjenice, razobliče nedostatke kapitalističkog društva, da otkriju suštinski nepomirljive suprotnosti u njemu i da ukažu na ograničeni karakter buržoaske demokratije.
- U martu 1862, za vreme građanskog rata u Sjedinjenim Američkim Državama, prestaje Marxova saradnja u ovom listu. Glavni razlog za raskid odnosa između ovog lista i Marxa bilo je to što se u redakciji povećavao broj pristalica kompromisa s robovlasničkim državama i što je list napustio napredne pozicije. 324
- ^{57a} Iz Goetheovog *Fausta*, I deo, 5. scena (Auerbahov podrum u Lajpcigu). 330
- ⁵⁸ O Pittovom fondu za isplatu državnih dugova (sinking fund) govori Marx u članku *Dizraelijev budžet* (vidi u 15. tomu ovog izdanja). 331
- ⁵⁹ Th. R. Malthus, *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*, London 1798, str. 25/26. 332
- ⁶⁰ Zakon 26 George III, glava 31 — tj. 31. zakon iz 26. godine vladavine George-a III. Upućivanje na: »An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis).« 332

- ⁶¹ Ovde Marx upućuje na sledeće rade: John Stuart Mill, *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*, 1. tom, 2. izd., London 1849, str. 91/92; Henry Charles Carey, *Principles of social science*, 3. tom, Philadelphia, London, Paris 1859, str. 71 - 73; Wilhelm Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, § 45. 334
- ⁶² »*Revue des deux Mondes*« — polumesečni časopis za istoriju, politiku, literaturu i umetnost, koji izlazi u Parizu od 1829. 338
- ⁶³ *Opijumski rat.* — Posle ukidanja monopolja Istočnoindijske kompanije na trgovinu s Kinom (1833), engleski privatni trgovci počinju da osvajaju kinesko tržište služeći se pri tom svim sredstvima. Prvi opijumski rat (1839 - 1842), napadački rat Engleske protiv Kine, trebalo je da kinesko tržište otvoriti za englesku trgovinu. Tim ratom je počelo pretvaranje Kine u polukolonijalnu zemlju. Još od početka 19. veka Engleska je krijumčarenjem opijuma u Kinu, proizvedenog u Indiji, pokušavala da popravi svoj negativni trgovinski bilans s Kinom, ali je naišla na otpor kineskih vlasti, koje su 1839. zaplenile sve zalihe opijuma na inostranim brodovima u Kantonu i naredile da se spale. To je bio povod za rat, u kome je Kina bila poražena. Englezzi su iskoristili poraz feudalne zaoštale Kine i nametnuli joj razbojnički mirovni ugovor u Nankingu (avgusta 1842). Ovim ugovorom u Nankingu utvrđeno je da se pet kineskih luka (Kanton, Amoj, Fučou, Ningpo i Šangaj) otvore za englesku trgovinu, da se Hongkong pred Engleskoj »za večita vremena« i da Kina plaća visoke kontribucije. Prema dodatnom protokolu Nankinskog ugovora, Kina je morala priznati strancima pravo eksteritorijalnosti. 343
- ⁶⁴ *Bankovni zakon od 1844.* — Da bi se savladale teškoće pri razmeni banknota u zlato, engleska vlada je 1844, na inicijativu Roberta Peela, donela zakon o reformi Engleske banke. Ovaj zakon je predviđao podelu Banke na dva potpuno samostalna odseka ili odeljenja s posebnim gotovinskim fondovima: odeljenje za čisto bankarske poslove i odeljenje za izdavanje novčanica. Ove novčanice su morale imati solidno pokriće u vidu specijalnog zlatnog fonda, koji je uvek morao stajati na raspolaganju. Izdavanje novčanica koje nisu imale pokriće u zlatu bilo je ograničeno na 14 miliona funti sterlinga. Količina novčanica koje su bile u opticaju, pre doношења Bankovnog zakona od 1844. nije zavisila od fonda za pokriće, već od tražnje u oblasti prometa. Za vreme privredne krize, kada se posebno osećao nedostatak novca, engleska vlada je privremeno stavila van snage zakon od 1844. i povećala sumu novčanica koje nisu imale pokriće u zlatu. (Vidi u ovom tomu, glava 34, »Currency principle i englesko bankovno zakonodavstvo od 1844«.) 344 356 367 404
- ⁶⁵ »*The Manchester Guardian*« — engleski list, organ pristalica slobodne trgovine, kasnije organ Liberalne stranke, izlazi u Mančesteru od 1821. 344
- ⁶⁶ *Lombard-Strit* (Lombard-Street) — ulica u londonskom Sitiju gde se nalaze najznačajnije banke i trgovinska preduzeća Engleske. 345 424
- ⁶⁷ *Minsing Lejn* (Mincing Lane) — ulica u Londonu, centar trgovine na veliko robom iz kolonija. 345 424 476 477
- ⁶⁸ »*Currency principle*« (*currency-teorija*) (»princip [teorija] novčanog opticaja«) — u prvoj polovini 19. veka u Engleskoj vrlo popularna tzv. kvantitativna teorija o novcu. Predstavnici ove teorije su tvrdili da cene robâ određuje količina novca koji se nalazi u opticaju. Predstavnici currency principle su hteli da podržavaju zakon metalnog opticaja; u currency (opticajno sredstvo) ubrajali su pored metalnog novca i banknote. Verovali su da se može postići stabilan novčani opticaj banknotama s potpunim pokrićem u zlatu; emisije bi trebalo regulisati tako da odgovaraju uvozu i izvozu plemenitih metala. Pokušaji engleske vlade da se osloni na ovu teoriju (Bankovni zakon od 1844) nisu imali uspeha i samo su potvrdili da ta teorija nije naučno održiva i da se ne može primeniti u praksi. 353 378

- ⁶⁹ *Panamska afera* — afera u koju su bili upleteni francuski visoki državnici, činovnici i štampa. Ferdinand de Lesseps, inženjer i poslovan čovek, osnovao je u Francuskoj 1879. akcionarsko društvo koje je imalo u planu da finansira presecanje Panamskog zemljouza. Krajem 1888. društvo je propalo, što je imalo za posledicu masovno propadanje sitnih akcionara i mnogobrojna bankrotstva. Kasnije, 1892, saznalo se da je društvo, da bi prikrilo svoj pravi finansijski položaj, zloupotrebljavajući sredstva koja su uplatili akcionari, podmićivalo visokim sumama između ostalih i bivše predsednike vlade Francuske Freycinet-a, Rouvier-a, Floquet-a, kao i neke druge visoke ličnosti. Panamski skandal je zataškalo gradansko pravosuđe. Ono se ograničilo samo na to da osudi glavu društva Lessepsa i neke manje značajne ličnosti. 372
- ⁷⁰ »*The Times*« — najveći engleski dnevni list konzervativnog pravca; osnovan je u Londonu 1. januara 1785. kao »*Daily Universal Register*«; 1. januara 1788. naziv mu je promenjen u »*The Times*«. 372
- ⁷¹ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 236. 402
- ⁷² *Bank Restriction Act.* — U maju 1797. engleska vlada je izdala zakon kojim je utvrđen prinudni kurs za banknote i kojim je Engleskoj banci zabranjeno da zamenuje banknote za zlato. Godine 1819. ova ograničenja su opet zakonom ukinuta, a od 1821. razmena banknota za zlato je ponovo prihvaćena u punom obimu. 451
- ⁷³ *Great City Frauds* (velike City-prevare) — ovde Marx upućuje na spis Setona Lainga *A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon*, u kome je između ostalog opisan i proces protiv Davidsona i drugih zbog velikih prevara s menicama. 455
- ⁷⁴ *Istočnoindijska kompanija* — englesko trgovinsko društvo, koje je postojalo od 1600. do 1858. Ono je bilo oruđe engleske razbojničke kolonijalističke politike u Indiji, Kini i drugim azijskim zemljama. Uz njegovu pomoć engleskim kolonizatorima je pošlo za rukom da postepeno osvoje Indiju. Istočnoindijska kompanija je dugo imala trgovinski monopol u Indiji i u svojim rukama je držala najvažnije upravne funkcije u toj zemlji. Nacionalnooslobodilački ustank u Indiji (1857 - 1859) primorao je Engleze da izmene oblike svoje kolonijalne vladavine; Istočnoindijska kompanija je raspuštena, a Indija proglašena za posed britanske Krune. 456
- ⁷⁵ *Attwoodova škola* i »*little shilling men*« (pristalice malog šilinga) iz Birmingema — predstavnici jedne teorije o novcu iz prve polovine 19. veka. Propagirali su učenje o idealnoj meri novca i zato su novac smatrali isključivo za računski naziv. Predstavnici ove škole braća Thomas i Matthias Attwood, Spooner i drugi predložili su projekt za smanjenje količine zlata engleske novčane jedinice, zbog čega je on nazvan »projekt malog šilinga«. Otuda i naziv same škole. Pripadnici ove škole okrenuli su se protiv vladinih mera koje su imale za cilj smanjenje novčane mase u opticaju i zastupali mišljenje da će primena njihove teorije doprineti da se veštačkim podizanjem cena oživi industrija i osigura opšti procvat zemlje. Ali u stvari predloženo smanjenje vrednosti novca moglo je da posluži samo tome da se brišu dugovi države i velikih preduzetnika, koji su bili glavni korisnici najraznovrsnijih kredita.
- O »*little shilling men*« Marx govori u svom radu *Prilog kritici političke ekonomije* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 458 476
- ⁷⁶ Citat iz Heineove satirične pesme *Disputation*, u kojoj se prikazuje srednjovekovna rasprava između katoličkog kaludera iz reda kapucina i učenog jevrejskog rabina, koji se u toku ovog disputa poziva na judejsku versku knjigu »Tausves Jontof«. Kao odgovor na ovo, kapucin šalje ovu knjigu k vragu. Tada uzbudeni rabin uzvikuje: »Ne vredi li, zar, ,Tausves Jontof? Šta onda vredi, avaj!« 459

⁷⁷ Godine 1851. u Kini se raširio antifeudalni oslobodilački pokret, koji je ubrzo dobio karakter velikog seljačkog rata. Pokret, koji je počeo na jugu u provinciji Kvangsi, proširio se na centralne provincije. U toku borbe ustanici su stvorili »Nebesko carstvo velike pravde« (»Taiping-tiānguo«), sa centrom u Nankingu. Tajpinzi su istrebili vladajuće mandžurske feudalce u Kini, ukinuli porez i likvidirali velike feudalne posede. Usled toga što je bio uperen i protiv budističkog sveštenstva i manastira — uporišta Mandžu (Čing) dinastije, ustanak je dobio religioznu notu karakterističnu za seljačke pokrete na Istoku. Tajpinška revolucija, koja je za osnovu imala borbu širokih masa kineskog naroda protiv feudalnog poretka i protiv stranih porobljivača, nije ipak bila u stanju da likvidira feudalne odnose proizvodnje u Kini. U Tajping-državi se obrazovao feudalni viši sloj, koji je napravio kompromis s vladajućim klasama. To je bio uzrok raspadanja pokreta. Glavni udarac nanet je ovoj revoluciji otvorenom intervencijom Engleske, Amerike i Francuske (u početku velike sile su pomagale Mandžu [Čing] dinastiju, pri čemu su se zaklanjale iza »neutralnosti«), čija je vojska zajedno s trupama kineskih feudalaca razbila 1864. tajping-ustanak. 469

⁷⁸ *Monts-de-pieté* (zalagaonice) — nastale su u 14., 15. i 16. veku u Italiji i Francuskoj u borbi protiv zelenaša. Njihovi osnivači su nameravali da ih pretvore u dobrotvorne ustanove koje bi sirotinji odobravale male kredite uz obligacije da bi je zaštitali od zelenaša. U praksi se ova namera pretvorila u svoju suprotnost, i monts-de-pieté su poslovale kao zelenaška društva. 509

⁷⁹ Ne može se dokazati da je Thomas Manley autor anonimnog spisa *Interest of money mistaken*, koji je izšao 1668. u Londonu. 511

⁸⁰ Aluzija na engleskog bankara i ekonomistu Johna Lawa, koji je pokušao da ostvari svoju potpuno apsurdnu ideju o tome da država emisijom banknota bez pokrića može povećati bogatstvo zemlje. On je 1716. osnovao privatnu banku u Parizu, koja je 1718. pretvorena u državnu banku. Lawova banka je izdavala papirni novac u neograničenim količinama, a istovremeno povlačila metalni novac. To se razvilo u ogromnu berzansku podvalu i dotad nečuvenu špekulaciju, koja se završila 1720. potpunim bankrotom državne banke i Lawovog »sistema«; Law je proteran u inostranstvo. 511

⁸¹ John Francis, *History of the Bank of England, its times and traditions*, tom 1, London 1848, str. 39/40. 512

⁸² *Crédit mobilier* (*Société générale de crédit mobilier*) — francuska akcionarska banka, koju su osnovala braća Péreire i koja je zakonski priznata dekretom od 18. novembra 1852. Glavni cilj Crédit mobilier-a su bili kreditno posredovanje i osnivanje industrijskih i drugih preduzeća. Banka je u velikoj meri učestvovala u gradnji železnica u Francuskoj, Austriji, Madarskoj, Švajcarskoj, Španiji i Rusiji. Njen najveći izvor prihoda su bile berzanske špekulacije vrednosnim papirima akcionarskih društava koja je ona osnovala. Emisijom njihovih akcija, koje su garantovane samo njenim vrednosnim papirima drugih preduzeća, Banka je dobijala sredstva koja je opet upotrebljavala za kupovinu akcija najrazličitijih društava. Na taj način jedan isti posed postajao je izvor fiktivnog kapitala u dvostrukom obimu — u obliku akcija dotičnog preduzeća i u obliku akcija Crédit mobilier-a, koji je finansirao ovo preduzeće i kupovao njegove akcije. Banka je bila tesno povezana s vladom Napoleona III i uživala je njenu zaštitu. Godine 1867. Banka je bankrotirala, a 1871. je likvidirana. Uzrok za to što se pedesetih godina 19. veka Crédit mobilier pojavio kao finansijsko preduzeće novog tipa, ležao je u osobenostima perioda reakcije, koji se odlikovao berzanskom ažiotažom i špekulacijama. Po uzoru na Crédit mobilier, osnovane su institucije u nekoliko zemalja srednje Evrope. Pravu suštinu Crédit mobilier-a razotkrio je Marx u nizu članaka koji su objavljeni u listu »New-York Daily Tribune«. (Vidi u 15. tomu ovog izdanja.) 513

- ⁸³ U spisu *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850, Proudhon je razvio teoriju o crédit gratuit (beskamatnom kreditu). 515
- ⁸⁴ Misli se na zajam od 100 guldena pod uslovom da se kamata isplati u tri rate na Lajpciskom sajmu. Ranije su u Lajpcigu održavana godišnje tri trgovinska sajma: na Novu godinu, Uskrs i Miholjsdan.
- Oba citata iz navedenog Lutherovog spisa data su prema 1. nemačkom izdanju III toma *Kapitala*, Hamburg 1894. 517
- ⁸⁵ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 105 - 116. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 278 - 280.) 521
- ⁸⁶ Ch. Comte, *Traité de la propriété*, 1. tom, Paris 1834, str. 228. 523
- ⁸⁷ J. Anderson, *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain*, London 1801, str. 35, 36, 38. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 110.)
H. Carey, *The past, the present, and the future*, Philadelphia 1848, str. 129 - 131. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 471.) 524
- ⁸⁸ »fruges consumere nati« (»rođeni da uživaju plodove«) — iz Horacijevih *Epi-stola*, knjiga 1, epistola 2, 27. 525
- ⁸⁹ O Andersonovoj teoriji rente vidi: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 85 - 87, 92 - 95, 110 - 113. 525
- ⁹⁰ *Templ Bar* (Temple Bar) — kamena kapija u Londonu između Flit-Strīta i Strenda, koja je povezivala Siti s Vestminsterom. Uklonjena je 1879.
Vest End (West End) — otmeni kraj Londona u kome su koncentrisane vile aristokrata i krupne buržoazije. 526
- ⁹¹ Thiers-ov govor od 26. jula 1848. protiv predloga koji je podneo Proudhon u Odboru za finansije Francuske nacionalne skupštine, objavljen je u »Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale«, tom 2, Paris 1849, str. 666 - 671. (Vidi i u 27. tomu ovog izdanja.) 528
- ⁹² Borba između zemljoposrednika i zakupaca je završena 1853. usvajanjem u Donjem domu »bill-a o obeštećenju zakupaca« (Irska). Ovaj bill je sadržao jednu klauzulu po kojoj je trebalo da zakupac pred kraj svog zakupnog roka dobije izvesnu odštetu u novcu za preduzete mere na poboljšanju zemljišta. O ovom Marx piše iscrpno u članku *Indijsko pitanje*. — *Irsko pravo zakupa*. (Vidi u 12. tomu ovog izdanja.) 530
- ⁹³ *Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814.*
Reports respecting grain, and the corn laws; viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. 531
- ⁹⁴ *Society of Arts and Trades* (Društvo za veštine i zanate) — filantropsko društvo osnovano 1754. blisko buržoaskom prosvetiteljstvu. Kao svoj cilj, ovo društvo je proklamovalo »unapređivanje veština, zanata i trgovine« i nagradivanje onih koji doprinesu »zapošljavanju sirotinje, razvijanju trgovine i uvećavanju bogatstva zemlje« itd. U nastojanju da zaustavi širenje masovnih štrajkova u Engleskoj, Društvo je pokušalo da posreduje između radnika i preduzetnika. Marx je ovo društvo nazvao *Society of Arts and Tricks* (Društvo za veštine i podvade). 532

- ⁹⁵ Autor ovde citiranog rada je John Lockhart Morton, dok se gore pominje John Chalmers Morton. 533
- ⁹⁶ »The Morning Star« — engleski dnevni list, koji je izlazio kao organ pokreta za slobodnu trgovinu od 1856. do 1869. u Londonu. 535
- ⁹⁷ P. E. Dove, *The elements of political science*, Edinburgh 1854, str. 264. i 273. 535
- ⁹⁸ P. E. Dove, *The elements of political science*, Edinburgh 1854, str. 279. 540
- ⁹⁹ F. W. Newman, *Lectures on political economy*, London 1851, str. 158. 554
- ¹⁰⁰ H. F. Storch, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, tom 2, St. - Pétersbourg 1815, str. 78/79. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 74. i 225/226.) 555
- ¹⁰¹ [E. West,] *Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn*, London 1815.
- Th. Malthus, *Principles of political economy considered with a view to their practical application*, 2nd ed., London 1836.
- Th. Malthus, *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated*, London 1815.
- D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3rd ed., London 1821, glava 2. 556
- ¹⁰² Ovde Marx verovatno misli na višetomno delo Christophe-a Dombasle-a *Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole*, koje se pojavljivalo u više izdanja od 1824. do 1837. u Parizu.
- R. Jones, *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation*, London 1831, str. 227. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 26. tom ovog izdanja, str. 310 - 321.) 634
- ¹⁰³ G. Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh, London 1846, str. 278/279. 640
- ¹⁰⁴ [E. Wakefield,] *England and America. A comparison of the social and political state of both nations*, 1. tom, London 1833, str. 214/215. 641
- ¹⁰⁵ Hipp. Passy, *De la rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique«, 2. tom, Paris 1854, str. 515. 641
- ¹⁰⁶ Rudnici Potosi — bogata nalazišta srebra u južnoj Boliviji, koja su otkrivena 1545. i koja su stoljećima bila najbogatiji rudnici srebra u svetu. Njihovom eksploracijom vladajuće klase Španije su stekle ogromno bogatstvo. 644
- ¹⁰⁷ G.W. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundsätze*, Prvi deo. *Die Logik*. In: »Werke«. Tom 6. Berlin 1840, str. 404. 649
- ¹⁰⁸ »The Edinburgh Review« — engleski časopis za literaturu i politiku; izlazio je od 1802. do 1929; dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka bio je organ vigovaca i izlazio je tromesečno. 650
- ¹⁰⁹ Hipp. Passy, *De la rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique«, 2. tom, Paris 1854, str. 511. 652
- ¹¹⁰ W. Petty, *A treatise of taxes and contributions*, London 1667, str. 23/24. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 24. tom ovog izdanja, str. 114 - 116. i 253 - 259.)
- Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, Amsterdam 1756. 652

- ¹¹ J. Steuart, *An inquiry into the principles of political oeconomy*, 1. tom, Dublin 1770, str. 396. 654
- ¹² L. - F. - E. Daire, *Introduction*. In: »Physiocrates«, 1. deo, Paris 1846. Hipp. Passy, *De la rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique«, 2. tom, Paris 1854, str. 511. 654
- ¹³ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 44. 655
- ¹⁴ Ovde Marx misli na zakon o ukidanju desetka (Tithe Commutation Acts) u Engleskoj od 1836. do 1860, kojim je ukinuto plaćanje crkvenog desetka u obliku naturalnih davanja i zamenjeno plaćanjem u novcu. 656
- ¹⁵ K. Arnd, *Die naturgemäße Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus*, Hanau 1845, str. 461/462. 657
- ¹⁶ [N. Linguet,] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*, tom 1 - 2, Londres 1767. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 24. tom ovog izdanja, str. 245 - 349.) 658
- ¹⁷ Th. Tooke, W. Newmarch, *A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848 - 1856*, 6. tom, London 1857, str. 29/30. 671
- ¹⁸ [J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750, str. 23/24. 674
- ¹⁹ *Bandes noires* (crne bande) — špekulantska društva, nastala u Francuskoj početkom 19. veka. Kupovala su letnjikovce, imanja i manastire, koji su za vreme francuske revolucije bili proglašeni nacionalnom svojinom, delili ih i preprodavali s velikim dobitkom. 674
- ²⁰ F.W. Newman, *Lectures on political economy*, London 1851, str. 180/181. 674
- ²¹ »ruditis indigestaque moles« (»sirova i zbrkana masa«) — iz Ovidijevih *Metamorfoza*, knjiga I, 7. 678
- ²² A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 43. Smith-ova shvatanja o najamnini, profitu i zemljišnoj renti i o izvorima vrednosti Marx je iscrpno analizirao u II tomu *Kapitala* (vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 301 - 323) i u *Teorijama o višku vrednosti* (vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 46 - 54). 687
- ²³ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 42. 700
- ²⁴ Th. Tooke, *An inquiry into the currency principle*, 2. izd., London 1844, str. 36. 701
- ²⁵ P. - J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*, Paris 1841, str. 201/202. 701
- ²⁶ Marx verovatno misli na spis *A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation*, London 1834. 734
- ²⁷ Ovaj rad je Engels napisao posle pojave III toma *Kapitala*. Kao što on ističe u pismu Kautskom od 21. maja 1895, trebalo je da dopune i dodaci III tomu *Kapitala* izidu u obliku dva članka u časopisu »Die Neue Zeit« (vidi napomenu 6). Prvi članak *Zakon vrednosti i profitna stopa* nastao je kao odgovor na tvrdjenja u buržoaskoj ekonomskoj literaturi da, tobože, postoji protivrečnost između I i III toma *Kapitala*. Ubrzo posle Engelsove smrti ovaj članak je objavljen u časopisu »Die Neue Zeit«, br. 1 i 2, 1895, str. 37 - 44. U drugom

članku Engels je htio da ispita značaj promenjene uloge berze posle 1865., ali nije uspeo da ga napiše; taj članak je samo jedna dispozicija u sedam tačaka. Ovaj rukopis nosi naslov: II. Berza. *Dodatne napomene uz treći tom »Kapitala«.* 737

- ¹²⁸ »*La Rassegna*« — italijanski buržoaski polumesečni časopis; izlazio je od 1892. do 1895. u Napulju. 741
- ¹²⁹ »*La Riforma Sociale*« — italijanski buržoasko-liberalni mesečni časopis; izlazi od 1894. u Torinu i Rimu. 741
- ¹³⁰ »*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*« — časopis za političku ekonomiju, koji je izdavao Heinrich Braun; izlazio je tromesečno od 1888. do 1903. u Tbingenu, kasnije u Berlinu. 742
- ¹³¹ »*Sozialpolitisches Zentralblatt*« — reformistički nedeljni časopis, izdavao ga je Heinrich Braun od 1892. do 1895. u Berlinu. 743
- ¹³² Conrad Schmidt pisao je Engelsu 1. marta 1895. U svom odgovoru od 12. marta 1895. Engels opširno raspravlja o Schmidtovim shvatanjima. 743
- ¹³³ »*Garnnahrung*« (kao institut) (»hrana od pređe, od predenja«) — isplaćivanje prelačkog rada u životnim namirnicama. 748

Literatura

I. Dela

[Anderson, Adam:] *An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix.* Vol. 2 [Istorijsko i kronološko izvođenje porekla trgovine od najranijih vesti do naših dana. Sadrži istoriju velikih trgovačkih interesa Britanske Imperije. S dodatkom. Tom 2], London 1764. 278

Anderson, James: *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain: Suggesting the means of alleviating that evil, and of preventing the recurrence of such a calamity in future.* (Written in December 1800.) 2nd ed. [Nepristrasno istraživanje stanja koje je dovelo do sadašnje nestašice žita u Britaniji; predlaže kako da se otkloni to zlo i spreči takva nevolja u budućnosti. (Pisano u decembru 1800.) Drugo izdanje], London 1801. 524

Anti corn-law prize essays [Nagradni ogledi protiv zakona o žitu] — vidi: *The three prize essays on agriculture and the corn law.*

Aristoteles: *De republica libri VIII.* In: »Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri«. T. 10 [Država, u 8 knjiga. U: »Dela u redakciji Immanuela Bekkera«. Tom 10], Oxonii 1837. 323

Arnd, Karl: *Die naturgemäße Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur* [Prirodna narodna privreda, nasuprot monopolističkom duhu i komunizmu, s osvrtom na odgovarajuću literaturu], Hanau 1845. 303 304 657

Augier, Marie: *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours* [O javnom kreditu i njegovoj istoriji od antičkih vremena do danas], Paris 1842. 503 518

Babbage, Charles: *On the economy of machinery and manufactures* [O ekonomiji mašina i manufakture], London 1832. 92 100

Balzac, Honoré de: *Les paysans* [Seljaci]. 37

Bastiat, Frédéric — vidi: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850.

Bell, G. M.: *The philosophy of joint stock banking* [Filozofija bankarstva s udruženim kapitalom], London 1840. 464

Bellers, John: *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality* [Ogledi o sirotinji, manufakturama, trgovini, kolonijama i nemoralnosti], London 1699. 240

Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: »Ueber den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit«. In: »Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens«. Nr. 3 [Zapažanje uz članak gospodina Stiebelinga »O uticaju zgušnjavanja kapitala na nadnicu i eksplataciju rada«. U: »Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens«. Br. 3], Stuttgart 1887. (Vidi i napomenu 6.) 23

Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments. Nach der deutschen Übers. Martin Luthers. [Biblija ili celo Sveti pismo staroga i novoga zaveta. Prema nemačkom prevodu Martina Luthera.] 742

Bosanquet, J[ames] W[hatman]: *Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value* [Metalno, papirno i kreditno prometno sredstvo i sredstva koja regulišu njihovu količinu i vrednost], London 1842. 311 337

Briscoe, John: *A discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England.* Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying Their Majesties with money on easy terms, exempting the nobility, gentry &c. from taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national land-bank. Humbly offered and submitted to the consideration of the Lords spiritual and temporal, and Commons in Parliament assembled. 3rd ed., with an appendix [Rasprava o poslednjim fondovima koji su stvoreni po zakonu o milionu, po zakonu o lutriji i o Engleskoj banci, koja pokazuje da su oni štetni za plemstvo i aristokratiju i da su porazni za nacionalnu trgovinu. Zajedno s predlozima za snabdevanje Njihovih Veličanstava novcem na dugoročne kredite, izuzimajući plemstvo, gospodu itd. od poreza, uvećavajući njihove godišnje prihode i obogaćujući sve podanike Kraljevstva, pomoću narodne zemljišne banke. Ponizno upućeno i podneto na duhovno i vremensko razmatranje lordovima i Donjem domu Parlamenta. Treće izdanje, s dodatkom], London 1696. 509

Buret, Antoine-Eugène: *Cours d'économie politique* [Kurs političke ekonomije], Bruxelles 1842. 668

Büsch, Johan Georg: *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften.* 3 verm. und verb. Ausg. mit Einschaltungen und Nachträgen von G.P.H. Norrmann. Bd. 2. [Teoretsko-praktični prikaz trgovine u njenim mnogostrukim poslovima. Treće prošireno i popravljeno izdanje, s uvodom i pogovorima G.P.H. Norrmanna. Tom 2], Hamburg 1808. 519

Cairnes, J[ohn] E[Iliot]: *The slave power: its character, career, and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest* [Robovska snaga, njen karakter i verovatne perspektive: pokušaj da se ukaže na pravi izlaz iz američkog umutrašnjeg spora], London 1862. 321

[Cantillon, Richard:] *Essai sur la nature du commerce en général.* Trad. de l'anglois. In: »Discours politiques«. T. 3e [Ogled o prirodi trgovine uopšte. Prevedeno s engleskog. U: »Političke rasprave«. Tom 3], Amsterdam 1756. 625

Carey, H[enry] C[harles]: *The past, the present, and the future* [Prošlost, sadašnjost i budućnost], Philadelphia 1848. 524

— *Principles of social science.* In 3 vols. Vol. 3 [Načela društvenih nauka. U 3 toma. Tom 3], Philadelphia, London, Paris 1859. 334

Chalmers, Thomas: *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society.* 2nd ed. [O političkoj ekonomiji u vezi s moralnim stanjem i moralnim perspektivama društva. Drugo izdanje], Glasgow 1832. 208 374

Chamberlayne, Hugh: *A proposal for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce* [Predlog za osnivanje banke sa sigurnim novčanim kreditom za poljoprivrodu, za opšte dobro poljoprivrednika, za veliko povećanje vrednosti zemljišta i sa ne manje koristi za trgovinu i promet], [London] 1695. 509

Chamberlen, Hugh: *A few proposals, humbly recommending, to the serious consideration of His Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable, the Estates of Parliament, the establishing a land-credit in this Kingdom; with several explanations of, and arguments for, the same; together with full answers to all such objections, as have hitherto appeared against it.* [Nekoliko predloga, koji skromno preporučuju ozbiljnog razmatranju Visokog komesara Njegovog Veličanstva i visokopoštovanim poslanicima oba Doma Parlamenta ustanovljenje kredita na zemlju u ovom Kraljevstvu; s nekoliko objašnjenja i podataka za iste; zajedno s potpunim odgovorima na sve primedbe koje se pojavljuju protiv toga], Edinburgh 1700. 509

Cherbuliez, A[ntoine]: *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales* [Bogatstvo ili siromaštvo. Izlaganje uzroka i posledica sadašnje raspodele društvenih bogatstava], Paris 1841. 136

Child, Josias: *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper.* Trad de l'anglois [Rasprava o trgovini i o preimućtvima koja proizlaze iz sniženja interesa na novac, s malom raspravom protiv zelenštva; od Thomasa Culpepera. Prevedeno s engleskog], Amsterdam, Berlin 1754. 333 511

The city, or, the physiology of London business; with sketches on 'change, and at the coffee houses [Siti, ili fiziologija londonskog načina poslovanja (biznisa); sa skicama o berzi i o firmama koje uvoze kafu], London 1845. 327

Comte, Charles: *Traité de la propriété.* T. 1 - 2 [Rasprava o svojini. Tom 1 - 2], Paris 1834. 523

Coquelin, Charles: *Du crédit et des banques dans l'industrie.* In: »Revue des deux Mondes«. 4e série. T. 31e [O kreditu i bankama u industriji. U: »Revue des deux Mondes«. Četvrta serija. Tom 31], Paris 1842. 338

Corbet, Thomas: *An inquiry into the causes and modes of the wealth of the individuals; or the principles of trade and speculation explained.* In 2 parts [Istraživanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije. U dva dela], London 1841. 143 146 157 178 258

The currency theory reviewed; in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland. By a banker in England [Prikaz teorije novčanog opticaja; u pismu škotskom narodu o pretećem mešanju vlade u postojeći sistem bankarstva u Škotskoj. Od jednog engleskog bankara], Edinburgh 1854. 342 350 369 403 443

Daire, [Louis-François-] Eugène: *Introduction.* In: »Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. le partie [Uvod. U: »Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. S uvodom o učenju fiziokrata, komentarima i istorijskim beleškama od Eugène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 654

Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828 - 1829. 3e éd., rev. et augmentée [Učenje Saint-Simona. Izlaganje. Prva godina. 1828 - 1829. Treće izdanje, ispravljeno i dopunjeno], Paris 1831. 513

Dombasle, C[christophe] - J[joseph] - A[lexandre] Mathieu de: *Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole.* 1e - 8e et dernière livraison, supplément [Roville-ovi poljoprivredni anali, ili zbornik o poljoprivredi, seoskoj ekonomiji i poljoprivrednom zakonodavstvu. 1 - 8. i poslednje izdanje, s dopunom], Paris 1824 - 1837. 634 674

Dove, Patrick Edward: *The elements of political economy.* In 2 books. Book 1: »On method«. Book 2: »On doctrine«. With an account of Andrew Yarranton, the founder of English political economy [Osnovi političke ekonomije. U dve knjige. Knjiga 1: »O metodu«. Knjiga 2: »O učenju«. S izlaganjem o Andrew-u Yarrantonu, osnivaču engleske političke ekonomije], Edinburgh, London 1854. 535 540

Dureau de la Malle, [Adolphe-Jules-César-Auguste]: *Économie politique des Romains.* T. 1 [Politička ekonomija Rimljana. Tom 1], Paris 1840. 92

[Enfantin, Barthélemy-Prosper:] *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et politique. Articles extraits du »Globe«* [Sensimonistička religija. Politička ekonomija i politika. Članci izvadeni iz »Globe«-a], Paris 1831. 512 515 516

Engels, Friedrich: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Nach eigner Ansicht und authentischen Quellen [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenog posmatranja i autentičnih izvora], Leipzig 1845. 644

— ...2., durchges. Aufl. [Drugo, pregledano izdanje], Stuttgart 1892. 645

— Editor's Preface. In: »Karl Marx, Capital: a critical analysis of capitalist production«. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1 [Izdavačev predgovor. U: »Karl Marx, ,Kapital‘: kritička analiza kapitalističke proizvodnje«. Prevod s trećeg nemačkog izdanja, od Samuela Moore-a i Edwarda Avelinga i izdanje Fredericka Engelsa. Tom 1], London 1887. 9

Feller, F[riedrich] E[rnst], und C[arl] G[ustav] Odermann: *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt.* 7., veränd. und in Folge der im Münz- und Gewichtswesen eingetretenen Veränderungen z. Th. umgearb. Aufl. [Celokupna trgovačka aritmetika. Za trgovačke, realne i zanatske škole, kao i za samouke poslovne ljudi uopšte. Sedmo, prošireno izdanje, koje je delimično prepravljeno usled promena koje su nastupile u novčanom sistemu i sistemu mera], Leipzig 1859. 261

Fireman, P[eter]: *Kritik der Marx'schen Werttheorie.* In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik...«, 3. Folge, Bd. 3 [Kritika Marxove teorije vrednosti. U: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik...«, Treća serija. Tom 3], Jena 1892. 17 18

Forcade, Eugène: *La guerre du socialisme.* II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: »Revue des deux Mondes«. Nouv. série. T. 24 [Rat socijalizma. Revolucionarna i društvena politička ekonomija. U: »Revue des deux Mondes«. Nova serija. Tom 24], Paris 1848. 701

Francis, John: *History of the Bank of England, its times and traditions.* Vol. 1. 3rd ed. [Istorijske Engleske banke, njenog doba i tradicija. Tom 1. Treće izdanje], London [1848]. 510 - 512

Fullarton, John: *On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country.* 2nd ed., with corr. and add. [O regulisanju novčanog opticaja; ispitivanje načela po kojima treba postaviti izvesne odredene granice budućim emisijama kredita Engleske banke i drugih bankovnih ustanova u celoj zemlji. Drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje], London 1845. 340 380 - 386 390 391

Gilbart, James William: *The history and principles of banking* [Istorijski i načeli bankarstva], London 1834. 283 340 - 342 517

- *An inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839* [Istraživanje uzroka pritiska na tržiste novca u toku 1839. godine], London 1840. 459 462
- *A practical treatise on banking.* 5th ed. In 2 vols. Vol I [Praktična rasprava o bankarstvu. Peto izdanje. U 2 toma. Tom 1], London 1849. 301

Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon [Beskamatni kredit. Diskusija između g. Fr. Bastiat-a i g. Proudhona], Paris 1850. 288 289

[Greg, Robert Hyde:] *The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the »Ten Hours Bill«, in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries* [Fabričko pitanje, razmatrano u vezi sa zdravljem i moralom onih koji su zaposleni u fabrikama. I »Zakon o desetočasovnom radnom danu« s obzirom na njegov efekat na manufakture Engleske i stranih zemalja], London 1837. 95

Hamilton, Robert: *An inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain.* 2nd ed., enlarged [Istraživanje o postanku, uvećanju, otplaćivanju, sadašnjem stanju i upravi nacionalnog duga Velike Britanije. Drugo, prošireno izdanje], Edinburgh 1814. 331

Hardcastle, Daniel: *Banks and bankers.* 2nd ed., with an appendix, comprising a review of the failures amongst private and joint-stock banks [Banke i bankari. Drugo izdanje, s dodatkom o propadanju privatnih banaka i banaka s udruženim kapitalom], London 1843. 463 518

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse.* 1. Th. *Die Logik.* Hrsg. von Leopold von Henning. In: »Werke«. Vollst. Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6 [Osnove enciklopedije filozofskih nauka. Prvi deo. *Logika*. Izdao Leopold von Henning. U: »Dela«. Potpuno izdanje dela pripremilo Društvo pokojnikovih prijatelja], Berlin 1840. 649

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse.* Hrsg. von Eduard Gans. Ebendorf. 2. Ausg. Bd. 8 [Osnovne crte filozofije prava ili osnovi prirodnog prava i nauke o državi. Izdao Eduard Gans. Isto. Drugo izdanje. Tom 8], Berlin 1840. 521

Heine, Heinrich: *Disputation* [Rasprava]. 459

— *Nachwort zum »Romancero«* [Pogovor zbirci »Romancero«]. 742

Heyd Wilhelm: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter.* Bd. 2 [Istorijski levantske trgovine u srednjem veku. Tom 2], Stuttgart 1879. 749

[Hodgskin, Thomas:] *Labour defended against the claims of capital; or, the unproductiveness of capital proved.* With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer [Obrana rada od zahteva kapitala; ili dokaz neproizvodnosti kapitala. S osvrtom na sadašnje saveze najamnih radnika. Napisao jedan radnik], London 1825. 326 335

Horacije: *Epistole.* 173 525

Hubbard, John Gellibrand: *The currency and the country* [Novac i zemlja], London 1843. 350

Hüllmann, Karl Dietrich: *Staedtewesen des Mittelalters.* Th. 1. *Kunstfleis und Handel* [Gradovi u srednjem veku. Tom 1. Veština i trgovina], Bonn 1826. 265 267

—... Th. 2. *Grundverfassung* [Ustav], Bonn 1827. 506

Hume, David: *Of interest.* In: »Essays and treatises on several subjects«, by David Hume. A new ed. In 2 vols. Vol. 1, containing essays, moral, political and literary [O interesu. U: »Ogledi i rasprave o različitim predmetima«, od Davida Hume-a. Novo izdanje. U dva toma. Tom 1, koji sadrži moralne, političke i književne oglede], London 1764. 315

An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that the taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth [Istraživanje načela o prirodi potražnje i nužnosti potrošnje, koja je g. Malthus nedavno branio i iz kojih se izvodi zaključak da oporezivanje i izdržavanje neproizvodnih potrošača mogu biti korisni za povećanje bogatstva], London 1821. 166 645

Interest of money mistaken, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent, is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom [Neshvatanje interesa na novac, ili rasprava koja dokazuje da je sniženje interesa posledica a ne uzrok bogatstva nacije i da je šest posto odgovarajući interes za sadašnje stanje u ovom Kraljevstvu], London 1668. 511

Johnston, James F[inlay] W[eir]: *Notes on North America, agricultural, economical and social.* 2 vols. Vol. 1 [Beleške o poljoprivredi, ekonomici i društvu Severne Amerike. Dva toma. Tom 1], Edinburgh, London 1851. 564 565

Jones, Richard: *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation* [Ogled o raspodeli bogatstva i o izvorima poreza], London 1831. 634

— *An introductory lecture on political economy delivered at King's College, London 27th February, 1833.* To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labour, to be delivered at King's College, London, in the month of April, 1833 [Uvodno predavanje o političkoj ekonomiji održano na Kraljevskom koledžu u Londonu, 27. februara 1833. Njemu je dodat pregled predavanja o nadnicama radnika, koja su održana u aprilu 1833], London 1833. 224

Kiesselbach, Wilhelm: *Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter* [Tok svetske trgovine i razvitak evropskih naroda u srednjem veku], Stuttgart 1860. 273 274

Kinnear, John G.: *The crisis and the currency; with a comparison between the English and Scotch systems of banking* [Kriza i novčani opticaj; upoređenje između engleskog i škotskog bankarskog sistema], London 1847. 375 376 447

Laing, Samuel: *National distress; its causes and remedies* [Nacionalno siromaštvo; njegovi uzroci i sredstva za njegovo iskorenjivanje], London 1844. 644

Laing, Seton: *A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon*; corr. and enlarged. 5th ed. [Nova serija velikih prevara u Sitiju Cole-a, Davida i Gordona; popravljeno i prošireno. Peto izdanje], London [1869]. 455

Lavergne, Léonce de: *The rural economy of England, Scotland and Ireland*. Transl. from the French, with notes by a scottish farmer [Ekonomija seoskog gospodarstva u Engleskoj, Škotskoj i Irskoj. Prevod s francuskog, s primedbama jednog škotskog farmera], Edinburgh, London 1855. 533 534

Leatham, William: *Letters on the currency*, addressed to Charles Wood, Esq. M. P., Chairman of the committee of the House of Commons, now sitting; and ascertaining for the first time, on true principles, the amount of inland and foreign bills of exchange in circulation for several consecutive years, and out at one time. 2nd ed., with corr. and add. [Pisma o novcu, upućena g. Charlesu Woodu, članu Parlamenta, predsedniku odbora Donjeg doma, sada poslaniku; koja utvrđuju prvi put, po istinitim načelima, iznos razmene domaćih i stranih novčanica koje su u opticaju u toku nekoliko uzastopnih godina i još neko vreme posle toga. Drugo izdanje, popravljeno i dopunjeno], London 1840. 336 337

Lexis, W[ilhelm]: *Kritische Erörterungen über die Währungsfrage*. In: »Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich...« Hrsg. von Gustav Schmoller. 5. Jg. 1. Heft [Kritička istraživanja o pitanju novčane vrednosti. U: »Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich...« Izdao Gustav Schmoller. 5. godište, 1. sveska], Leipzig 1881. 16

— *Die Marx'sche Kapitaltheorie*. In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Band [Marxova teorija kapitala. U: »Godišnjaci za nacionalnu ekonomiju i statistiku«. Osnovao Bruno Hildebrand, izdao Johannes Conrad. Nova serija, 11. tom], Jena 1885. 14 15

Liebig, Justus von: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*. 7. Aufl. Th. 1: »Der chemische Proceß der Ernährung der Vegetabilien« [Hemija i njeni primeni u poljoprivredi i fiziologiji. Sedmo izdanje. Tom 1: »Heminski proces ishrane povrća«], Braunschweig 1862. 621 675 676

[Linguet, Simon-Nicolas-Henri:] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*. T. 1 - 2 [Teorija gradanskih zakona ili osnovna načela društva. Tom 1 - 2], Londres 1767. 76 658

List, Friedrich: *Ackerverfassung, die Zwerlwirtschaft und die Auswanderung* [Ustrojstvo oranica, patuljasta privreda i emigracija], Stuttgart, Tübingen 1842. 735

Loria, Achille: *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes*. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889. In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. Bd. 20 [Prosečna profitna stopa na osnovu Marxove teorije vrednosti. Od Conrada Schmidta. Stuttgart 1889. U: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Osnovao Bruno Hildebrand, izdao Johannes Conrad. Nova serija. Tom 20], Jena 1890. 21 22

— *Karl Marx*. In: »Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti«. Roma. Seconda serie. Vol. 38. Nr. 7, 1883 [Karl Marx. U: »Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Rim. Druga serija. Tom 38. Br. 7 od 1. aprila 1883.] 20 21

- *L'opera postuma di Carlo Marx.* In: »Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti«. Roma. Terza serie. Vol. 55. Nr. 3 [Posthumno delo Karla Marxa. U: »Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti«. Rim. Treća serija. Tom 55. Br. 3 od 1. februara 1895.] 740 741
- *La teoria economica della costituzione politica* [Ekonomika teorija političkog ustava], Roma, Torino, Firenze 1886. 20 21
- Luther, Martin: *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung* [Opomena župnicima da drže propovedi protiv zelenoštva], Wittembergk 1540. 289 331 518
- *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung.* 1540. In: »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri...« [Opomena župnicima da drže propovedi protiv zelenoštva. 1540. U: »Šesti deo knjiga prečasnog gospodina doktora Martina Luthera...«], Wittembergk 1589. 518
- *Von Kauffshandlung und Wucher.* In: »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri...« [O trgovini i zelenoštvu. U: »Šesti deo knjiga prečasnog gospodina doktora Martina Luthera...«], Wittembergk 1589. 277

Luzac, Elias: *Hollands Rijkdom, behelzende der Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs Koophandel en Scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medege-werkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken; mitsgaders de middelen, welke dezelve wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen voorigen bloei brengen.* Het Fransch ontwerp gevuld. Het werk zelf geheel veranderd, merkelijk vermeerderd, en van verscheiden misflagen gezuiverd. Deel 3 [Bogatstvo Holandije; rasprava o postanku trgovine i moći ove države, o stalnom porastu njene trgovine i njenog pomorstva, o uzrocima koji su doprineli njihovom usponu; koji su izazvali današnje opadanje; o sredstvima koja bi mogla opet da ih podignu i dovedu do stepena njihovog ranijeg procvata. Prema francuskom. Samo delo je potpuno izmenjeno, znatno prošireno i očišćeno od raznih grešaka. Tom 3], Leyden 1782. 266

Macaulay, Thomas Babington: *The history of England from the accession of James the Second.* Vol. 4 [Istorijs Engleske od stupanja na presto Džejmsa Drugog. Tom 4], London 1855. 512

Malthus, T[homas] R[obert]: *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings* [Definicije u političkoj ekonomiji, s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju politički ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmove političke ekonomije; s opaskama o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima], London 1827. 35

- *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings.* A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove [Definicije u političkoj ekonomiji, s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju politički ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmove političke ekonomije; s opaskama o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima. Novo izdanje, s predgovorom, beleškama i dopunskim napomenama Johna Cazenove-a], London 1853. 37

- [anonimno] *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers* [Ogled o načelu stanovništva, kako ono utiče na buduće usavršavanje društva, s primedbama o shvatanju g. Godwina, g. Condorcet-a i drugih pisaca], London 1798. 332
- *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated* [Istraživanje o prirodi i porastu rente i o načelima kojima se ona reguliše], London 1815. 556
- *Principles of political economy considered with a view to their practical application* [Načela političke ekonomije razmatrana s gledišta njihove praktične primene], London 1820. 163
- *Principles of political economy considered with a view to their practical application.* 2nd ed., with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir [Načela političke ekonomije razmatrana s gledišta njihove praktične primene. Drugo izdanje, s važnim dodacima iz autorovog rukopisa i njegovih memoara], London 1836. 34 145 169 556

Maron, H.: *Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre* [Ekstenzivno ili intenzivno? Jedna glava iz učenja o poljoprivrednom poslovanju], Oppeln 1859. 672

Marx, Karl: *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala], Hamburg 1867. 126

- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Drugo, poboljšano izdanje], Hamburg 1872. 13 14 17 27 29 30 32 33 35 - 39 42 46 - 48 71 75 77 78 82 83 85 116 123 125 138 152 155 188 194 - 196 208 221 257 262 267 336 378 414 444 - 446 486 522 531 534 631 661 680 695 707 730 739 746
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. ver. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Treće, prošireno izdanje], Hamburg 1883. 13 14 17 27 29 30 32 33 35 - 39 42 46 - 48 68 71 75 77 78 82 83 85 116 123 125 138 152 155 188 194 - 196 208 221 257 265 267 336 378 414 444 - 446 486 522 531 534 631 661 680 695 707 730 739 746
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 2. Buch 2: Der Circulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 2. Knjiga 2: Prometni proces kapitala. Izdao Friedrich Engels], Hamburg 1885. 9 10 14 15 17 27 41 46 47 64 - 67 69 103 225 227 236 242 252 255 258 285 379 409 451 452 645 688 695 697 702 742
- *Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 3. Th. 1 - 2. Buch 3: Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von Friedrich Engels [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 3. Deo 1 - 2. Knjiga 3: Celokupni proces kapitalističke proizvodnje. Izdao Friedrich Engels], Hamburg 1894. 10 24 737 739 741 - 744 753
- *Capital: a critical analysis of capitalist production*. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1 [Kapital: kritička analiza kapitalističke proizvodnje. Preveli s trećeg nemackog izdanja Samuel Moore i Edward Aveling i izdao Friedrich Engels. Tom 1], London 1887. 9 10
- *Le Capital*. Trad. de J. Roy. Entièrement rev. par l'auteur [Kapital. Preveo J. Roy. Potpuno revidirao autor], Paris 1872 - 1875. 21

- *Misère de la philosophie.* Réponse à »La philosophie de la misère« de M. Proudhon [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« g. Proudhona], Paris et Bruxelles 1847. 515 524
- *Zur Kritik der politischen Oekonomie.* Erstes Heft [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 155 156 265 380 465 - 467 476 515 540

[Massie, Joseph:] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest;* wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered [Ogled o uzrocima koji određuju prirodnu kamatnu stopu; u njemu se razmatraju shvatanja sera Williama Pettyja i g. Locke-a o tom predmetu], London 1750. 278 294 300 303 305 315 674

Maurer, Georg Ludwig von: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* [Uvod u istoriju uređenja marke, poseda, sela i grada i javne vlasti], München 1854. 152

- *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland.* Bd 1 - 2 [Istorija uređenja sela u Nemačkoj. Tom 1 - 2], Erlangen 1865 - 1866. 152
- *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofversfassung in Deutschland.* Bd. 1 - 4 [Istorija vlastelinskih i seljačkih poseda i njihovo uređenje u Nemačkoj. Tom 1 - 4], Erlangen 1862 - 1863. 152
- *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* [Istorija uređenja marke u Nemačkoj], Erlangen 1856. 152
- *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland.* Bd. 1 - 4 [Istorija uređenja gradova u Nemačkoj. Tom 1 - 4], Erlangen 1869 - 1871. 152

Mill, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešenim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 729

- *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy.* In 2 vols. Vol. 1. 2nd ed. [Načela političke ekonomije i primena nekih od tih načela na socijalnu filozofiju. U dva toma. Tom 1. Drugo izdanje], London 1849. 327 334

Mommesen, Theodor: *Römische Geschichte.* 2. Aufl. Bd. 1 - 3 [Istorija Rima. Drugo izdanje. Tom 1 - 3], Berlin 1856 - 1857. 274 322 655

Morgan, Lewis H[enry]: *Ancient society of researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization* [Antičko društvo ili istraživanja na liniji ljudskog napretka od divljaštva preko varvarstva ka civilizaciji], London 1877. 152

Morton, J[ohn] C[halmers]: *On the forces used in agriculture.* In: »Journal of the Society of Arts« [O snagama koje se koriste u poljoprivredi. U: »Journal of the Society of Arts«], London, 9. decembra 1859. 532

Morton, John Lockhart: *The resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property* [Izvori poseda: rasprava o poboljšanju poljoprivrede i o opštem upravljanju zemljišnom svojinom], London 1858. 532 533 568

Möser, Justus: *Osnabrückische Geschichte.* 1. Th., mit Urkunden. Neue verm. und verb. Aufl... [Istorija Osnabrika. Prvi deo, s povetljom. Novo, prošireno i poboljšano izdanje...], Berlin, Stettin 1780. 658

Mounier, L.: *De l'agriculture en France, d'après les documents officiels.* Avec des remarques par Rubichon. T. 1 - 2 [O poljoprivredi u Francuskoj, prema zvaničnim dokumentima. S primedbama Rubichona. Tom 1 - 2], Paris 1846. 671 674

Müller, Adam H[einrich]: *Die Elemente der Staatskunst*. Oeffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3 [Osnovi veštine upravljanja državom. Javna predavanja održana pred Njegovom Svetlošću saksonsko-vajmarskim princom Bernhardom i skupom državnika i diplomata u zimu 1808/1809. u Drezdenu. Deo 3], Berlin 1809. 298 333 334

Newman, Francis William: *Lectures on political economy* [Predavanja iz političke ekonomije], London 1851. 504 554 644 674

Newman, Samuel P[hilips]: *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], Andover, New York 1835. 234 235

[North, Sir Dudley:] *Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money* [Rasprave o trgovini, naročito o kamati, kovanju novca, snižavanju i povećanju količine novca], London 1691. 518

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply [Zapažanja o izvesnim usmenim raspravama o političkoj ekonomiji, koja se odnose posebno na vrednost i na potražnju i ponudu], London 1821. 157 163 164

Opdyke, George: *A treatise on political economy* [Rasprava o političkoj ekonomiji], New York 1851. 303 563

Ovidije: *Metamorfoze*. 678

Passy, H[ippolyte-Philibert]: *Rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique...«. 2e éd. T. 2 [Zemljišna renta. U: »Dictionnaire de l'économie politique...« Drugo izdanje. Tom 2], Paris 1854. 641 650 652 654

Pecqueur, C[onstantin]: *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés* [Nova teorija društvene i političke ekonomije, ili studije o organizaciji društva], Paris 1842. 516

[Petty, William]: *A treatise of taxes and contributions*. Shewing the nature and measures of crown-land, assessments, customs, poll-moneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excize, etc. With several intersperst discourses and digressions concerning warrs, the church, universities, rents and purchases, usury and exchange, banks and lombards, registries for conveyances, beggars, ensurance, exportation of money, wool, free-ports, coins, housing, liberty of conscience, etc. The same being frequently applied to the present state and affairs of Ireland [Rasprava o porezima i doprinosima. Pokazuje prirodu i mere krunske zemlje; oporezivanja, carina, globu, lutriju, kraljevskog nameta, kazni, monopolu, službi, desetku, naplate kovanog novca, trošarina itd. S nekoliko rasprava i digresija o ratovima, crkvi, univerzitetima, rentama i kupovinama, zelenoštvu i menici, bankama i založnim zavodima, registrovanju prenosa, prosjacima, osiguranju, izvozu novca, vuni, slobodnim lukama, kovanom novcu, stanovima, slobodi mišljenja itd. Isto se primenjuje često na sadašnje poslove i stanje u Irskoj], London 1667. 653

Poppe, Johann Heinrich Moritz: *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*. Bd. 1 [Istorijsa tehnologije od ponovnog uspostavljanja nauka do kraja osamnaestog veka. Tom 1], Göttingen 1807. 281

Price, Richard: *An appeal to the public, on the subject of the national debt* [Apel upućen javnosti o pitanju nacionalnog duga], London 1772. 331

— *Observations on revisionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age*; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. To which are added, four essays on different subjects in the doctrine of life-annuities and political arithmetic. Also an appendix... 2nd ed., with a supplement... [Zapažanja o prenosnim isplatama i planovima za obezbeđenje godišnjih renti za udovice i starije osobe; o metodu izračunavanja vrednosti osiguranja života i o nacionalnom dugu. Dodata su četiri ogleda o različitim pitanjima učenja o životnoj renti i o političkoj aritmetici. S dodatkom... Drugo izdanje, s dopunom...], London 1772. 331 332

A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation... [Nagradni ogled o komparativnim prednostima konkurenциje i kooperacije], London 1834. 734

Proudhon, P[ierre] - J[oseph]: *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. 1er mémoire* [Šta je svojina? Ili istraživanja o principu prava i upravljanja. Prva sveska], Paris 1841. 701

— Vidi: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850.

Publije Terencije Afer: *Devojka s Androsa*. 190

Quêtelet, A[dolphe-Lambert-Jacques]: *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale*. T. 1 - 2 [O čoveku i o razvitku njegovih sposobnosti, ili ogled o socijalnoj fizici. Tom 1 - 2], Paris 1835. 716

Ramsay, George: *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodeli bogatstva], Edinburgh 1846. 37 234 302 318 640

Reden, [Friedrich Wilhelm Otto Ludwig], Freiherr von: *Vergleichende Kultur-Statistik der Geburts- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas* [Uporedne kulturno-statističke srazmere između radanja i stanovništva u velikim evropskim državama], Berlin 1848. 397

Religion Saint-Simonienne... Vidi: [Enfantin, Barthélemy-Prosper:] *Religion Saint-Simonienne...*, Paris 1831.

Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation*. 3rd ed. [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje], London 1821. 94 100 153 156 157 173 200 548 556 643 678 699 710

— *Principles of political economy, and taxation*. In: »The Works«. With a notice of the life and writings of the author, by J[ohn] R[amsay] MacCulloch. 2nd ed. [Načela političke ekonomije i oporezivanja. U: »Dela«. S beleškom o životu i delima autora, od Johna R[amsaya] MacCulloch-a. Drugo izdanje], London 1852. 59 189 190 201

Rodbertus [-Jagetzow, Johann Karl]: *Sociale Briefe an von Kirchmann*. Dritter Brief: »Wiederlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie« [Socijalna pisma von Kirchmannu. Treće pismo: »Oporvrgavanje Ricardovog učenja o zemljišnoj renti i zasnivanje jedne nove teorije rente«], Berlin 1851. 121 648

Roscher, Wilhelm: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3. verl. und verb. Aufl. [Osnovi nacionalne ekonomije. Priručnik i udžbenik za poslovne ljude i one koji studiraju. Treće, prošireno i poboljšano izdanje], Stuttgart, Augsburg 1858. 190 257 271 334 687

[Roy, Henry:] *The theory of the exchanges. The Bank charter act of 1844.* The abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in debate, supplemental to »The stock exchange and the repeal of Sir J. Barnard's act« [Teorija razmene. Zakon o bankama od 1844. Zloupotreba principa kovanog novca u vezi s padom vrednosti novca. Odslikavanje Parlamenta u debati; dodato: »Berza i ukidanje zakona sera J. Barnarda«], London 1864. 301 304

Rubichon, [Maurice]: *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre.* Nouv. éd. [Mehanizam društva u Francuskoj i Engleskoj. Novo izdanje], Paris 1837. 532 671 674

[Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de]: *Nouveau christianisme. Dialogues entre un conservateur et un novateur. 1e dialogue* [Novo hrišćanstvo. Dijalog između jednog konzervativca i jednog novatora. Prvi dijalog], Paris 1825. 513

Say, Jean-Baptiste: *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* 3e éd. T. 1 [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Treće izdanje. Tom 1], Paris 1817. 234 235

— *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* 4e éd. T. 2 [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Četvrti izdanje. Tom 2], Paris 1819. 699

Schmidt, Conrad: *Der dritte Band des »Kapital«.* [Treći tom »Kapitala«]. U: »Social-politisches Centralblatt«, Berlin, 25 [februara] 1895. 743

— *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes* [Prosečna profitna stopa na bazi Marxovog zakona vrednosti], Stuttgart 1889. 16

— *Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz* [Prosečna profitna stopa i Marxov zakon vrednosti. U: »Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens...« 11. godište. Br. 3, 4], Stuttgart 1893. 17

Sismondi, J[ean] - C[harles] - L[éonard] Simonde de: *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* 2nde éd. T. 1 - 2 [Nova načela političke ekonomije ili o bogatstvu posmatranom u odnosu na stanovništvo. Drugo izdanje. Tom 1 - 2], Paris 1827. 406

Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* With a memoir of the author's life. Complete in one vol. [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S memoarima iz autorovog života. Potpuno u jednoj knjizi], Aberdeen, London 1848. 123 275 401 402 521 640 644 - 646 655 687 700

Sombart, Werner: *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx* [Prilog kritici ekonomskog sistema Karla Marxa. U: »Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik...«, sveska 7], Berlin 1894. 742 743

Some thoughts of the interest of England. By a lover of commerce [Neke misli o interesima Engleske. Od jednog prijatelja trgovine], London 1697. 514

Steuart, Jacques: *Recherche des principes de l'économie politique; ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres...* T. 4 [Istraživanje načela političke ekonomije; ili ogled iz nauke o unutrašnjoj politici slobodnih nacija... Tom 4], Paris 1789. 305

Steuart, James: *An inquiry into the principles of political economy; being an essay on the science of domestic policy in free nations.* In 3 vols. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije; ogled iz nauke o unutrašnjoj politici slobodnih nacija. U tri toma. Tom 1], Dublin 1770. 654

- *An inquiry into the principles of political economy...* In: »The works, political, metaphysical, and chronological...« Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije... U: »Politička, metafizička i hronološka dela...« Sada prvi put sastavio general ser James Steuart, njegov sin, na osnovu ispravljenih očevih beležaka, s anegdotama o autoru. U 6 svezaka. Sveska 1], London 1805. 194/195 275

Stiebeling, George C.: *Das Werthgesetz und die Profit-Rate. Leichtfassliche Aus-einandersetzung einiger wissenschaftlicher Fragen. Mit einem polemischen Vorwort [Zakon vrednosti i profitna stopa. Lako raspravljanje o nekim naučnim pitanjima. S polemičkim predgovorom]*, New York 1890. 23 24

Storch, Henri: *Considérations sur la nature du revenu national [Razmatranja o prirodi nacionalnog dohotka]*, Paris 1824. 704 708

- *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* T. 1 - 2 [Kurs političke ekonomije, ili izlaganje načela koja određuju blagostanje narodâ. Tom 1 - 2], St. - Pétersbourg 1815. 156/157 555 687 703 704

Thiers, A[dolphe]: *De la propriété [O svojini]*, Paris 1848. 528

- [Govor u Francuskoj nacionalnoj skupštini] — vidi: *Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale...*

The three prize essays on agriculture and the Corn law. Publ. by the National Anti-Corn-Law League [Tri nagradna ogleda o poljoprivredi i Zakonu o žitu. Izdala Liga protiv Zakona o žitu], Manchester, London 1842. 530

Thun, Alphons: *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter.* 2. Th.: *Die Industrie des bergischen Landes.* (Solingen, Remscheid und Elberfeld-Barmen.) [Industrija u Donjem Porajnju i njegovi radnici. Drugi deo: »Industrija brdskih pokrajina«. (Solingen, Remšajd i Elberfeld-Barmen.)], Leipzig 1879. 748

Tocqueville, Alexis de: *L'ancien régime et la révolution [Stari režim i revolucija]*, Paris 1865. 668

Tooke, Thomas: *A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries.* In 2 vols. Vol. 2 [Istorijsa cena i stanja opticaja od 1793. do 1837; kojoj prethodi kratka skica trgovine žitom u poslednja dva veka. U dva toma. Tom 2], London 1838. 310 413

- *A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive; with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the act 7 & 8 Vict. c. 32.* Being a continuation of the history of prices from 1793 to 1839 [Istorijsa cena i stanja opticaja od 1839. do 1847. zaključno; s opštim pregledom pitanja opticaja i s primedbama o delovanju 32. zakona iz 7. i 8. godine Viktorijine vladavine. Nastavak istorije cena od 1793. do 1839], London 1848. 301 413

- *An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking.* 2nd ed. [Istraživanje o načelu opticaja, veza opticaja novca sa cenama i celishodnost odvajanja banknota od bankovnih poslova. Drugo izdanje], London 1844. 296 311 337 - 339 372 375 701

Tooke, Thomas, and William Newmarch: *A history of prices, and the state of circulation, during the nine years 1848 - 1856.* In 2 vols.; forming the 5th and 6th vols. of the »History of prices from 1792 to the present time« [Istorijsa cena i stanja opticaja u periodu od 1848. do 1856. U dva toma, koji sačinjavaju 5. i 6. tom dela »Istorijsa cena od 1792. do danas«], London 1857. 413 671